

उपयोग नाहीं इत्यादि. या प्रमाणे उभयपक्षकार अनेक साधकबाधक प्रमाणे देत देत तब्बल होत घटका वाद करीत राहिले, तरी वादाचा निर्णय कांहीं होईना. शेवटी दमून आणि मनःस्वास्थ्य गमावून दोघांनीं वाद आटपता घेतला. पुढे सर्व मंडळी महाराजाकडे गेली. तेथें बसल्यावर बाबांनीं दाभोळकरांकडे तोंड करून काकासाहेबांना विचारलें, हा हेमाडपंत (याच नांवाने श्री. दाभोळकर पुढे प्रसिद्ध ज्ञाले) काय म्हणत होता ? 'बाबा, आपणांस सर्व ठाऊकच आहें' असे काकासाहेबांनीं उत्तर दिलें. पुढे दुसरे दिवशी मशिर्दींत पुनः काकासाहेबांनीं असें विचारलें की, 'वाट तर बिकट आहे, वाटेंत वाघ, रीस आहेत, पण वाटेंत वाटाऱ्या घेतला तर'—तेव्हां बाबा म्हणाले की,—वाटाऱ्या वरोबर असला म्हणजे कांहीं पंचाईत नाहीं, मग वाघ, रीस बाजूला होऊन जातात.' अर्थात् या संभाषणाचा परिणाम श्री. दाभोळकरांच्या मनावर बराच ज्ञाला आणि गुरुची आवश्यकता काय या आपल्या प्रश्नाचें उत्तर मिळालें असें त्यांना वाटलें. (श्रीसाईलीला. व. १-५ पान ४७)

गोपाळराव देशमुख उर्फ व्यंकुसा बाबांचे गुह

श्री साईबाबांचे गुरु कोण होते या विषयीं विचार करू. बाबांनीं आपल्या मातापितरांविषयीं किंवा आसेषांविषयीं निश्चित अशी माहिती कोणालाच सांगितली नाहीं. तेव्हां या विषयीं प्रत्यक्ष माहितीच्या अभावी अनुमानावरच अवलंबून राहणे भाग आहे.

बाबांचे चरित्रलेखक मुख्यतः दोघे आहेत (१) श्री. दत्तात्रेय गणेश सहस्रबुद्धे ऊर्फ दासगण महाराज आणि श्री. गोविंद रघुनाथ दाभोळकर ऊर्फ हेमाडपंत. शिरडींत बाबांचे आगमन ज्ञाल्यापासून त्यांच्या निर्याणापर्यंतची कथा हेमाडपंतांनी श्रीसाईसच्चरितांत वर्णन केलेली आहे. तसेच श्रीदासगण महाराजांनी बाबांच्या चरित्राचा पूर्वकथाभाग अर्वाचीन भक्त व संत लीलामृत इत्यादि आपल्या ग्रंथांत चतुरस्त कल्पनेने व आपल्या प्रासादिक वाणीने वर्णिला आहे. बाबांच्या गुरुसंबंधीं हकीकत दासगण महाराजांच्या ग्रंथाधारे संत निरंजन कृष्ण यांचे प्रवचन ऐकून श्री. रोय किणीकर यांनी सन १९५४-५५ साली प्रसिद्ध ज्ञालेल्या द्वारकामाई मासिकांत अंक १, २, ३ शिरडीचे श्रीसाईबाबा —६—१५ प्रकरणांत प्रसिद्ध केलेली आहे. तसेच १९५५ साली प्रसिद्ध ज्ञालेल्या कै. बी. व्ही. नरसिंहस्वामीच्या श्रीबाबांच्या इंग्रजी चरित्रग्रंथांतहि दासगण महाराजांच्या ग्रंथाधारे, अध्याय २ यांतहि हकीगत आलेली आहे. या दोन्हीं लिखाणाच्या आधारे बाबांच्या गुरुविषयींची हकीकत येथे देत आहे.

निजामशाहींत मराठावाड्यांत जिंतुर परगण्यांत सेलु मानवत नांवाचा एक गांव आहे. तेथें शेवटच्या पेशव्यांच्या काली त्यांचे तफैं काम पाहणारे श्री. गोपाळराव देशमुख या नांवाच्या एक सच्छील अधिकारी गृहस्थाकडे त्या गांवची देशमुखी होती. सारा वसुलीचे कामहि त्यांनाच करावै लागे. गोपाळराव आपले काम फार उत्कृष्टरीतीने करीत

असत. त्यांचे दातृत्वाहि अलौकिक होते. तिरुपतीचा व्यंकटेश किंवा बालाजी हे त्यांचे कुलदेवत. त्यामुळे यांच्या वाड्यांत स्वच्छता, सौंवलेपणा आणि शुद्धाचरण कसोशीने पाठले जाई. ते आपल्या कुलदेवतेची आणि इष्टदेवतेची श्री व्यंकटेशाची इतकी एकांतिक उपासना करीत आणि तिच्याशी इतके तन्मय होऊन जात की, गोपालरावांना व्यंकटेश (अपभ्रंश व्यंकुसा) असें म्हणत असत.

एक विलक्षण प्रसंग—एके दिवशी गोपालराव हे आपल्या-वाड्यापासून पांच मैल लांब असलेल्या आंबराईकडे सहल करावयास गेले होते. परत येताना गढीच्या पायथ्याशी महारवाड्यांत असलेल्या एक विहिरीवर धर्म्या चांभाराची माहेरकरीण एक जवान तरुण पोर गांवरान ओंवी गात पाणी ओढीत असलेली त्यांच्या हृषीस पडली. गोपालरावांचे मन तिचेवर गेले आणि ते लक्ष्यपूर्वक टक लावून एकसारखे तिच्याकडे पाहूं लागले. हे जेव्हां तिचे लक्ष्यांत आले तेव्हां ती बिचारी ओशाळी, तिची ओंवी मध्येच बंद झाली, आणि डोकीवरचा पदर सांवरून पाण्याने भरलेली घागर घेऊन ती आपल्या घराकडे पसार झाली.

हा प्रसंग श्री. नरसिंहस्वामीनी आपल्या बाबाच्या चरित्रांत (पान १८) निराळया तम्हेने वर्णिलेला आहे. तो असा—एके दिवशी सायंकाळी गोपालराव गढीच्या भिंतीवर बसले असतां, एक वीस वर्षांची सुंदर तरुणी त्या भिंतीच्या खाली आली आणि तेथे कोणी नाहीं असें समजून ती आपले शरीर उघडे टाकून

बसली. तिचा तो उघडा पडलेला देह पाहून गोपालरावांचे मन चलविचल झाले, इत्यादि.

त्याच रात्री गोपालरावांना एक स्वप्र पडले. संध्याकाळी विहिरीवर पाणी भरीत असलेली ती शूद्र तरुणी त्यांच्या स्वप्रांत दिसली. ते स्वप्रांत तिचा पाठलाग करूं लागले. बप्याच धांवाधावीनंतर ती जांभळ्या रानांत सांपडली. माथ्यावरचा तिचा माठ फुटला आणि पाठीवरची वेणी सुटली. आणि दोन्ही हातांनी तोंड झांकून ती निपन्नित पडून राहिली. गोपालरावांचा एक हात तिच्या खांद्यावर पडला आणि दुसऱ्या हातानें त्यांनी तिची हनुवटी उचलली. तेव्हां ती तरुणी केविल-वाण्या नजरेने पाहूं लागली. गोपालरावांने विचारले—कोण तूं? तुझा मी इतका वेळ पाठलाग केला, कोण तूं? त्या शूद्र तरुणीच्या डोळ्यांत आपल्या जन्मदात्या आईचे प्रतिबिंब पाहतांच गोपालरावांनी आर्त किंकाळी फोडली—आई! नरसिंह-स्वामीच्या बाबांच्या जीवनचरित्र ग्रंथांत या स्वप्राचा उल्लेख नाहीं. असो.

गोपालराव स्वप्रांतून जागे झाले ते किंकाळतच उठले आणि ते तडक देवघराकडे धांवूं लागले. त्यांची मातोश्री व पत्नी याहि जग्या होऊन त्यांच्या मार्गे धांवल्या, गोपालराव देवघरात शिरून त्यांनी देव्हान्यांतला शंख उचलून. ‘देवा, मला असले पापी डोळे कां दिलेस’ असा टाहो फोडून त्यांनी आपले दोन्ही डोळे फोडून टाकले. गोपाल, हे काय केलेस असें मातोश्रीनीं विचारता, आई, मी माझ्या या पापी डोळ्यांना शिक्षा केली असें त्यांनी सांगितले.

पण, तें स्वप्न काय डोळ्यांनाच पडले होतें ? डोळे फक्त पाहण्याचेंच काम करणार, मग तें स्वप्न कसें पडले ? गोपाळरावांच्या अतृत आणि अज्ञात मनानें तं स्वप्न तयार केले, त्या स्वप्नाच्या कार्मी मनाचाहि फार मोठा भाग होता, म्हणून त्यालाहि शिक्षा देण्यासाठी गोपाळरावांनी संन्यासी व्हावयाचें ठरविले, आणि ते विरक्त, विरागी आणि संन्यस्त झाले. आणि ते बद्रिकेदारच्या यांत्रेला सपरिवार निघाले. बद्रिकेदार, काशी, प्रयाग, द्वारका जगन्नाथपुरी करीत करीत परत सेल्हांवाकडे वळतांना ते अहमदाबादेस उतरले. अहमदाबादेस सुहागशा अवलियाचा एक पुरातन दर्गा आहे. त्याच्या डाव्या खांद्याला क जुनाट वटवृक्ष आहे, त्याचे खालीं पाळरावाचा मुक्काम पडला होता. याच्या ओसरीवर एक वृद्ध फकीर कविराचा एक दोहा गात होता. त्या गोड दोघ्यानें गोपाळराव आनंदानें जागे झाले आणि चालत जाऊन सुहागशाच्या कबरीवर आधार घेण्यासाठी पडले. कबरीचा स्पर्श होतांच ते आनंदानें शहारून निघाले आणि उद्घारले की— सुहागशा, आतां मला नाहीं चालवत माझे हातपाय थकले आहेत, मन मुरगळ्यांले आहे, हा माझा आयुर्दीप आतां खिळत चालला इत्यादि.

गोपाळरावांची ती आर्तवाणी ऐकतांच कबरीतून अमृतवाणी निघाली— नाहीं, गोपाळ, बाहेरचे इंद्रियगोचर जग खरें नव्हे, अन्तर्यामीं खलाळणारें जगच खरें आहे. त्या आंतल्या जगाचा तूं स्वामी हो. ऐक गोपाळ, तूंच असे हात-पाय

गाळलेस तर तुझ्या घरीं कबीरांनीं अवतार घेतला तर त्याचें संगोपन कोण करील ?

हें ऐकून आनंदानें प्रफुल्लित होऊन गोपाळराव म्हणाले, हे आई ऐकलंस काय हें ? तीर्थयात्रा नको, आतां आपण परत घरीं जाऊं या.

असह्य आनंदाच्या आवेगांत गोपाळराव सुहागशाच्या दग्ध्यांतून बाहेर पडले खरे, पण त्यांच्यानें एक पाऊलहि पुढे टाकवेना, त्यांना लगेच एक अघोर मूर्छा आली, ती तीन दिवस राहिली. त्या मूर्छेंतून जागे झाल्यावर त्यांच्या डोळ्यांना स्पष्ट आणि स्वच्छ दिसूं लागले, आणि कानलाहि स्पष्ट ऐकूं येऊं लागले. त्यांचे डोळे उघडले ते प्रथम एका पणतीवर. एका अंधेन्या कोपन्यांत सारवलेल्या जागेवर ती पणती मिणमिणत होती. पणतींतून निघणाऱ्या तांबूस प्रकाशवलयांतून दोन दीनवाणे डोळे (पितृशोकानें थोड्याच दिवसांपूर्वी मयत झालेल्या त्यांच्या चिरंजीव लक्ष्मणरावाचे ते डोळे असावेत) गोपाळरावाकडे टकलावून पहात होते. गोपाळरावांच्या स्थितप्रश्न निर्वेद्ध दृष्टींतून जे अमृतकिरण बाहेर पडले त्या योगें लक्ष्मणरावांच्या वासनामय प्राणज्योतिली शांत केलें आणि तिला चिरनिद्रा लागली.

श्री. नरसिंहस्वामीच्या बाबांच्या जीवन चरित्र ग्रंथांत याविषयी कांहीं निराळीच हकीगत दिलेली आहे. गोपाळरावांनी जे आपले डोळे फोडून घेतले ते दोन तीक्षण अणकुचीदार सुयांनी टोचून घेतल्यामुळे त्यांतून रक्त वाहूं लागले आणि ते अंध झाले. (याचें चिन्त्रहि दिलें आहे). घरचे-

सर्व आसेष्ट येऊन अशा क्षुळक गोष्ठीबद्दल डोळ्यांना असें शासन देणे गैर आहे. असा त्यांना दोष दिला आणि जिंतुर परगण्याची व्यवस्था कोण पहाणार असें विचारलें. त्यांचे गुरुनीं (यांचे नांव दिलेले नाही) दृष्टि मिळण्याबद्दल श्री व्यंकटेशाची प्रार्थना करण्यास सांगितल आणि त्याप्रमाणे त्यांनी प्रार्थना केल्यावर त्यांना परत दृष्टि लाभली.

सुहागशाच्या कबरीतून आनंदाश्रु निघाले आणि तीतून अशी वाणी निघाली कीं-गोपाळराव हे पूर्वीं काशचि रामानंद होते आणि आतां ते गृहस्थ आणि जमीनदार झालेले आहेत. तरीसुद्धां त्याचा पूर्वींचा शिष्य कबीर हा पुनः लवकरच त्यांचेकडे येणार आहे. द्वारकामाई मासिकाच्या अंकाप्रमाणे वर जी माहिती दिलेली आहे त्यांत याचा म्हणजे रामानंदस्वामीचा वैरै उल्लेख नाही.

पुढे गोपाळराव यात्रेहून परत आले आणि आपलें जमीनदारीचे काम पूर्वीप्रमाणे पाहूं लागले. एक वर्षानंतर चि. लक्ष्मणरावांच्या वर्षश्राद्धासाठी ते काकबली देत असतां एक बुद्धी फकिरीण पाथरीहून झोळीत एक अमूल्य बोजा-मूल घेऊन आली आणि तें मूल आपल्या पतीच्या फकीराच्या आजेप्रमाणे तिंवे गोपाळरावांच्या हवाली केले. सुहागशा अवलियाच्या बोलाप्रमाणे बालकबीरच आपल्या घरी आले आहेत असें त्यांना वाटले आणि त्यांनी त्याचे मोठ्या कौतुकाने आणि प्रेमाने संगोपन चालविले. तें इतके की, त्या बालकासाठीं गोपाळराव वेडे झाले. हा प्रकार त्यांच्या घरच्या

मंडळीना आवडला नाही. गोपाळरावाच्या मेव्हण्यांनीं श्रीनिवासराव यांनी त्या मुलाचा कांटाच काढून टाकण्याचा बेत केला. कार्तिक वद्य एकादशीच्या रात्री एका वागेंत गोपाळराव पद्मासन घालून बसले होते; बाजूला तें बालक गाढ निद्रा घेत पडलें होतें. अशा वेळीं श्रीनिवासरावाच्या सांगण्याप्रमाणे परशा न्हाव्याने त्या बालकावर नेम धरून एक अणकुचीदार दगड हाणला. पण तो नेम चुकला, तेव्हां श्रीनिवासरावाने झाडालगतच्या भंगलेल्या वृंदावनाची एक मोठी वीट काढली आणि ती त्या बालकाच्या रोखाने भिरकावली. पण याही खेपेस नेम चुकून ती बालकाला न लागतां गोपाळरावांच्या मस्तकाला लागली आणि त्यांचे मस्तकांतून रक्ताची धार उसळली.

नरसिंहस्वामीजीच्या ग्रंथांत पुढीलप्रमाणे फरक आहे. गांवच्या बदमाष लोकांनी विटा फेकल्या. त्यांपैकीं एक त्या बालकाला लागणार होती. हें गोपाळरावांच्या लक्षांत आले आणि त्यांनी त्या विटेची गति रोंखून ती अधांतरीं उभी केली. दुसऱ्या एका इसमाने आणखी एक वीट बालकाच्या दिशेने फेकली. तेव्हां गोपाळराव उठून मध्ये येऊन त्यांनी ती वीट आपल्या मस्तकावर घेतली आणि त्यांना ती लागून त्यांच्या डोक्यांतून भळभळां रक्त वाहूं लागले. आपल्या कपड्याचा एक तुकडा फाडून त्यांनी ती जखम बांधली. (भंगलेल्या वृंदावनावर रोखलेली पताका फाडून त्या बालकाने गोपाळरावांची जखम बांधली आणि तेंच रक्तवर्ण फडके गोपाळरावांनी आपल्या जखमेवरून सोडले आणि त्या

बालकाच्या डोक्याला बांधलें असें द्वारकामाई मासिकांतील लेखक म्हणतात.) आणि ते एकदम म्हणाले की, आतां तुझ्यापासून दूर होण्याची वेळ आली आहे. या जखमेसाठी नव्हे, पण माझ्या स्वेच्छामरणाच्या योगशक्तीनें मी उद्यां दुपारीं ४ वाजतां माझा देह सोडणार आहें. या करितां नजीक चरत असलेल्या कपिला गाईचें दूध घेऊन ये. छोटे बाबा तिकडे गेल्यावर हुल्ला लंबाडी म्हणाला की, ती गाय वांश आहे, व्यालेली नाही. तरी त्यांनी ती गाय ओढून आणलीच. गोपाळरावांनी तिला शिंगापासून शेंपटीपर्यंत सासपून सांगितले की, आतां स्तनाला हात घाला. तेव्हां त्या लंबाड्यानें पुष्कळ दूध काढलें. तें मंत्रून आणि आशीर्वाद देऊन त्या बालकाला पिण्यास दिलें. याप्रमाणे दीक्षा देऊन गोपाळरावांनी शक्ति निपातानें आपलें सर्व सामर्थ्य त्याच्या स्वाधीन केले.

(ही शक्तिपाताची आणि सामर्थ्यदानाची दीक्षा कथा द्वारकामाई मासिकाच्या अंकांत नाही.)

पुढे दुसऱ्या दिवशीं त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे योग्य कर्म, उपासना करून सुखानें आणि आनंदानें आपला देह ठेविला. हें करण्यापूर्वी त्यांनी आपला हात पश्चिमेकडे वळवून सेलू सोडून पश्चिमेकडे आपल्या नूतन स्थानाकडे जाण्याची बाबाना खूणआज्ञा केली. शिरडी हें गोदातटाकी पश्चिम बाजूस आहे आणि क्रमाक्रमानें अनेक गांवे ओलांडीत बाबा शिरडीस आले आणि तेथेच कायम राहिले.

वर दिलेली कथा, काल्पनिक, असंभाव्य आणि विसंगत अशी दिसते. हेमाडपंतांचा

श्री साईसच्चरित्र हा ग्रंथ श्री बाबांच्या सम्मतीनें आणि आशीर्वादानें तयार झाला आहे आणि त्यामुळे तो ग्रंथ साईबाबाच्या भक्तांना अधिकृत असा वाटतो. त्यांतील गुरुकथेशीं वरील कथा ताढून पाहतां वरील विधान अधिक स्पष्ट दिसते. याविषयी स्पष्टीकरणार्थ कांहीं उदाहरणे देतों.

(१) श्री साईसच्चरित्र या संबंध ग्रंथांत गुरुंचें नांव गोपाळराव देशमुख ऊर्फ व्यंकुसा यांचा उल्लेख कुठेहि आढळून येत नाही. गुरुविषयीं बाबांचे उल्लेख कांहीं ठिकाणीं आलेले आहेत, पण त्यांत गोपाळराव किंवा व्यंकुसा यांचा नामनिर्देश, तसाच त्यांच्या इष्टदेवतेचा श्रीव्यंकटेश किंवा बालाजी यांचाहि नामनिर्देश नाहीं, हें चमत्कारिक दिसते.

(२) द्वारकामाई मासिकाच्या अंकांत आणि श्री. नरसिंह स्वामीजीच्या ग्रंथांत जी कांहीं हकीगत दिलेली आहे तीवरून बाबांचा आणि त्यांचे गुरु गोपाळराव ऊर्फ व्यंकुसा यांचा सहवास फारच थोडा काळ घडून आला असें दिसते. साईसच्चरितांतील कथा याचे विरुद्ध आहे. हेमाडपंत सच्चरितांत सांगतात की—

‘तैसेच हे श्रीसाईनाथ। तरुण सोळा वर्षांचे वयांत ॥ निंबातळीं शिरडी गांवांत प्रथम भक्तार्थ प्रगटले ॥ (अ. ४-१११)’ त्यावेळी ‘ते गोरे गोमटे अति सुंदर,’ (११७) वैराग्याचा पूर्ण अवतार, आश्र्वय फार सकलिकां (१२३) असे होते. खंडोबा देव अंगांत आला असतां लोकांच्या प्रश्नावरून खंडोबा देवांनी एक कुदळ आणविली आणि एका जागीं खणण्यास सांगितले. तें खणून पहातां, ‘मग तेथेच त्या

गांव कुसा जवळी। त्याच निंबवृक्षाचें
तळी॥ मारितां कुदळीवर कुदळी। विटा
ते स्थळी आढळत्या॥ (१२७) पुरा
होता विटांचा थर। जात्याची तळी
सारितां दूर॥ दृष्टीस पडलें एक भुयार।
समया चार जळती जै॥ १२८॥
चुनेगच्ची तें तळघर। गोमुखी, पाट
माळ सुंदर॥ देव म्हणे बारा वर्षै हा
पोर। तप आचरला ये स्थळी॥ १२९॥
या विषयीं लोक खोदखोदून जेव्हां
विचारूं लागले तेव्हां बाबा—‘म्हणे हैं
माझ्या गुरुचें स्थान। अति पवित्र हैं
माझें वचन॥ आहे तैसेच करा जान।
माना मद्वचन एवढै॥ १३१॥

दुसऱ्या एके ठिकाणीं बाबाच असें
सांगतात—

“बारा वर्षे पायी वसवटा।
केला गुरुनें लहानाचा मोठा॥
अज्ञ वल्लासी नाहीं तोटा।
प्रेम पोटांत अनिवार॥”—

(साईसच्चरित अ. १९. ६१)

खंडोबा देव आणि बाबा स्वतःच
सांगतात की, त्यांना गुरुचा सहवास आणि
आश्रय बारा वर्षै होता. यावरून द्वारका-
माई मासिकांतील व नरसिंहस्वामीजीच्या
चरित्रग्रंथातील हकीगत खरी व विश्व-
सनीय दिसत नाहीं.

श्रीसाईबाबा हे अवतार कोणाचे?

दुसरा एक मुद्दा या ठिकाणीं उपस्थित
होतो, तो असा की, बाबा हे अवतार
कोणाचे? वर दिलेल्या द्वारकामाई मासि-
काचे अंक आणि श्री. नरसिंहस्वामीजीचे
बाबाचे जीवनचरित्र हा ग्रंथ, यांत दिलेल्या

कथेवरून बाबा हे कबीराचे अवतार होते
असें दिसते. पण बाबा
अवतार काय?

श्रीसाईसच्चरित (इंग्रजी) या ग्रंथांत,
आवृत्ति दुसरी, पान XX येथे असें
प्रतिपादिले आहे की, श्रीसाईसच्चरित
अध्याय ५ यांतील भाईचें पादुकास्थापन
आख्यान आणि अध्याय २६ यांतील
हरिश्चंद्र पितळेची कथा, यावरून बाबा हे
अक्ळकोटकर महाराज यांचे म्हणजे
श्रीदत्ताचे अवतार होते. अलीकडे श्री.
घोड यांनी लिहिलेल्या आणि साईसंस्थान
कमिटीने प्रसिद्ध केलेल्या श्रीसाईबाबाच्या
मराठी जीवन चरित्रांत या विधानालाच
जोरदार पुष्टि दिली आहे.

शिवाय बाबाना मान्य असलेल्या
त्यांच्या आरतींत (अध्याय ३३ पहा)
चवथें कडवें असें आहे की—“कलियुगीं
अवतार। सगुण ब्रह्म साचार। अवतीर्ण
झालासे। स्वामी दक्त दिगंबर॥”

गुरुकृपा

बाबांनीं गुरुकृपा कशी संपादन केली
आणि भक्तसाधकांनीं ती कशी करावी
याविषयीं श्रीसाईसच्चरितांत (अध्याय १९)
वर्णन आहे, त्याकडे आपण वकूं. अदमासे
१९१७ सालीं साठे या नांवाचे एक
गृहस्थ व्यापारधंदांत तोटा आल्यामुळे
शिरडीस आले आणि त्यांनीं बाबांचे
दर्शन घेऊन त्यांच्या पायीं लोटांगण
घातलें आणि बाबांच्या अनुजेनैं गुरुचरि-
त्राचा सप्ताह सुरु केला. सप्ताह संपतांच
बाबांनीं त्यांना एक स्वप्न दृष्टान्त दिला.
आपल्यासमोर साठ्यांना बसवून हातांत
गुरुचरित्राची पोथी घेऊन त्रुती वाचून

बाबा निरूपण करीत आहेत आणि साठे स्वस्थ चित्तानें ऐकत आहेत असा तो हृष्टांत होता. साठे यांना त्यामुळे आनंद होऊन त्यांनी काकासाहेबांमार्फत या हृष्टान्ताचा अर्थे काय, गुरुचरित्राचा पाठ पुनः सुरू करावा किंवा तितकाच पुरा करावा असें बाबांना विचारलें. बाबांनी सांगितलें की, आणखी एक आवृत्ति त्यांने करावी, त्यांचे कल्याण होईल. या भाषणाच्या वेळी तेथें हेमाडपंत हजर होते. त्यांनी हें ऐकतांच त्यांच्या मनांत अशी वृत्ति उठली की, साठ्यांनी सात दिवस सप्ताह केला, त्याला फलप्राप्ति झाली आणि मी आज चाळीस वर्षे पाठ करितो त्याचा कांहींच विचार नाही. एकाला सात दिवसांत फळ तर माझी सात वर्षे निष्फळ ! अंतर्जानीं बाबानी ही वृत्ति ताबडतोब जाणली आणि त्याला म्हणाले की, तू आतां उठ, शामा (माधवराव देशपांडे) कडे जा, त्याचेकडे क्षणभर गोष्टी करून दक्षिणेसहित त्याला घेऊन ये. त्याप्रमाणे हेमाडपंत तेथें गेले आणि इयामानें त्यांना गोष्टी बोलतां बोलतां बाबांची अतर्कर्य लीला गुरुकृपा याविषयी कथा सांगितली. ती थोडक्यांत अशी— खाद्याचा देशमुखाची म्हातारी आई राघाबाई ही संगमनेरच्या लोकांबरोबर शिरडीस आली आणि बाबांचे यथासांग दर्शन घेऊन समाधान पावली बाबानाच गुरु करून त्यांचे कळून कानमंत्र व्यावा, आणि जो पर्यंत बाबा तो देणार नाहीत तो पर्यंत प्रायोपवेशन करावयाचे असा तिनें निर्धार केला आणि याप्रमाणे तिनें खाणेपिणे कर्ज्य करून उत्तरलेल्या ठिकाणीं ती धरणे

धरून बसली. तिची ही स्थिति पाहून मी तिची बाबापाशीं रदबदली केली. बाबानीं तिला आपले समोर बोलाविले आणि मोठ्या प्रेमलळपणे म्हटलें—हे आई, तू हें धरणे कां घेतलेंस, तुला हें मरण कां आठवलें ? तू माझेकडे आपलें लक्ष दे आणि माझी नवलकथा ऐक, तुझं कल्याण होईल. माझा एक गुरु होता. तो कृपासागर मोठा अवलिया होता. मी त्याची सेवा करून थकलें, तरी तो मला कानमंत्र देईना. त्यांने माझ्याकडे दोन पैसे दक्षिणा मांगितली. मी ती तात्काळ देऊन टाकिली. व्यावहारिक पैशांची कामना त्यांना मुळींच नव्हती, द्रव्यकांचन घेऊन त्यांना काय करावयाचे ? त्यांनी मांगितलेले पैसे म्हणजे निष्ठा व सबूरी हेच होत. दुसरे नव्हत. मी माझ्या गुरुच्या पायांचा आश्रय एक तप-बारा वर्षे केला. मला गुरुनें लहानाचा मोठा केला. अन्नवस्त्रास तोटा नव्हता. त्यांच्या पोटी अनिवार प्रेम होते. त्याला शिष्याचा खरा जिव्हाळा, माझ्या गुरुसारखा गुरुच विरळा. मी अहोरात्र गुरुमुखाबलोकन करीत असें, मला भूक तहान याची स्मृति नसे. त्याचे शिवाय ध्यान नाही, दुसरे लक्ष नाही. तेंच माझें अनुसंधान, अशी माझी गुरुपदी निष्ठा होती (एक पैसा दक्षिणा) आणि दुसरा पैसा दक्षिणा म्हणजे सबूरी. सबूरी म्हणजे धैर्य, दम किंवा धीर धरणे माझ्या गुरुच्या अपेक्षेप्रमाणे ही दोन दिडक्या दक्षिणा मी देऊन टाकिली. माझ्या गुरुनें यापेक्षां दुसरी कसली अपेक्षा केली नाही आणि माझी कधीहि उपेक्षा न करितां सदैव माझी रक्षा केली, मी कधी त्यांचे पायापाशीं रहात असे, तर

कव्हां केव्हां दूर परदेशीं राही; पण त्याच्या प्रेमसुखाला मी कधीं अंतरलों नाहीं. हे माई, या मशिदीत (द्वारकामाईत) बसून मी खरें सांगतों, तें तूं प्रमाण मान. माझ्या गुरुनें माझेच कान फुँकले नाहींत (कान-मंत्र दिला नाहीं) तर मी तुझे कान कसे फुँकूं ? गुरुच्या कूर्म हष्टीनेच शिष्यावर असृतवृष्टि होऊन त्याला स्वानंद सुखाचा लाभ होतो हैं तूं नीट ध्यानांत ठेव. उगीच मंत्रतंत्राच्या भानगडीत पड्हूं नकोस, आतां जा आणि अन्नग्रहण कर आणि जिवाला उगाच अपाय करून घेऊं नकोस. ‘येणे-प्रमाणे ती म्हातारी बोधितां । ठसली तियेच्या मनीं ती कथा ॥ ठेवूनि महाराजांचे पार्यां माथा । व्रतनिवृत्तता आदरिली ॥’

याप्रमाणे ही समूळ कथा ऐकून, तिची समर्पकता आणि सार्थकता पाहून हेमाड-पंतांना सानंद विस्मय वाटला. बाबांची ही लीला पाहून परमानंदानें त्यांचा कंठ दाटला, प्रेमोद्रेकानें त्यांना गाहिंवर आला आणि त्यांचे अंतरी सद्गुरु ठसला. पुढे बाबांची त्यांचेवर कृपा झाली हैं सांगणे न लगे.

गुरु आणि गुरुकृपा—याविषयीं आणखी एक ‘निजगुरुदर्शनकारक, महाराज साईमुखीचें वचन’ साईसच्चिरित, अध्याय ३२ यांत सांगितलेले आहे, तें आपण आतां पाहूं. येथे आरंभीच सांगितलें आहे, की ‘जरी वेदवेदांग अध्ययन । केलें श्रुतिशास्त्र पारायण । गुरुकृपेवीण नाहीं ज्ञान । इतर तो शीण केवळ’ ॥ १७॥

एकदां वनांत असतां, गुरुदर्शन कसें अकोल्पत झालें, त्याची कथा बाबा स्वतःच सांगतात कीं, एकदां आम्हीं चौघेजण ज्ञानसंपन्न होऊन ब्रह्मानिरूपण करूं लागलों.

‘उद्दरेदात्मनात्मानं’ असें एकजण म्हणाला. दुसरा म्हणाला,—मन स्वाधीन तोच धन्य, याकरितां संकल्प—विकल्प—शून्य असावें, तिसरा म्हणाला कीं, सर्व सविकार अनित्य आहे, एक निर्विकार नित्य आहे म्हणून नित्यानित्य विचार करावा. चवथा (बाबा) म्हणाला कीं पुस्तकीज्ञान व्यर्थ आहे, विहिताचरण करावें, गुरुचरणीं कायावाचा पंचप्राण समर्पण करावें; ‘गुरु परमात्मा चराचर । भरला असें सबाह्याभ्यंतर । ऐसा व्हावया निज निर्धार । निष्ठा अपार आवश्यक (४२)’ या प्रमाणे वादविवाद करीत आम्हीं चौघे स्वबुद्धीनेच ईश्वराचा शोध लावण्यासाठी वनांत निघालों. वाटेंत एक वणजारी भेटला आणि त्यांने चौकशी केली की, अशा प्रखर उन्हांत किमर्थ आणि कोठवर आपण चालला ? वनवनांतर धुऱ्डावयास, असें आम्हीं सांगितलें. कशाचा शोध लावितां ? असें त्यांने विचारतां आम्हीं त्याला उडवाउडवीचें उत्तर दिलें. तें ऐकून त्या वणजारीचा जीव कल्वळला आणि तो म्हणाला कीं, वाटाढ्यावीण भर दुपारी वनीं असे सायास कां करावे, तुम्हीं तुमचें गुपित सांगूं नका, पण भाकर तुकडा खा, पाणी प्या आणि नंतर चला. आम्हीं त्याची विनंति मान्य न करितां तसेच पुढे निघालों. आम्हीं बुद्धिमान्, आम्हांला वाटाढ्या कशास हवा असा अभिमान आमच्या पोटी होता. पण तें रान अति विस्तीर्ण, सूर्य किरणांचा तेथें अभाव, त्यांमुळे दिशाभूल होऊन भ्रमण करून दैवयोगानें पुनः पूर्वीच्या ठिकाणीं आम्हीं आलों. रित्या पोटीं शोध लागत नाहीं, देऊं नये अन्नासी पाठ, वाढिलें ताट डावलूं नये, इतकेच नव्हे तर भाकरतुकडा कोणी

दिला तर कार्य निर्विघ्नकारक पूर्ण शकुन आहे असें मानावें असा अनुभव आला. वणजारीनें पुनश्च आमचें स्वागत केलें आणि म्हटलें की, किंचित् धीर धरा आणि अल्पाहार करा. त्यांना हा सुविचार रुचला नाहीं, शोध लाविल्यावांचून अन्नसेवन नाहीं असे दुराग्रहानें म्हणून पुनः ते निघाले. मला भूक लागली होती, तृष्णेनें कंठ कोरडा पडला होता, तेव्हां त्या वणजान्याचें अलौकिक प्रेम पाहून मला कौतुक वाटलें आणि त्यानें दिलेली भाकर खाऊन पाणी प्यालों. तो काय चमत्कार सांगावा. एकदम अकल्पित गुरुराज आले आणि वादावादी कसली अस म्हणाले. मी त्यांना घडलेला वृत्तान्त निवेदन केला. तेव्हां माझेबरोबर येतां काय, मी शोध त्वरित लावून देतों, असें ते म्हणाले, इतरांनीं तें मानिलें नाहीं. पण मी तें शिरसामान्य केलें, इतर सर्व निघून गेले आणि गुरुरायानें मला आपल्याबरोबर घेतलें आणि एका विहिरीवर नेलें. आणि पायांस दोर बांधून ‘वरती पाय खालती शिर’ करून पाण्यावर सोडिलें. पाण्यास हात पोहोंचू नयेत, पाणीहि मुखांत जाऊन नये असें अलग लोंबत विहिरींत सोडिलें. जवळच कांठावर एक झाड होतें, त्याला दोरीचें दुसरें टोक बांधून गुरुराय निःशंक असें कुठैं गेले कोणास ठाऊक. दहावारा घटका गेल्यावर ते माधारे परतले आणि मला झरझर बाहेर काढून विचारलें की, तूं बरा आहेस ना? मी अत्यंत आनंदनिर्भर होतों, जें अपार सौख्य भोगिलें तें मी पामर काय वानू असें मी उत्तर दिलें. तें ऐकून गुरुराय सुखसंपन्न झाले, आपला हात माझे अंगावर फिरवून मला जवळ

ठेवून घेतलें. हें सर्व सांगूं लागलें तर प्रेमाचें उमाळे येतात. मग गुरुनें मला आपल्या शाळेंत नेलें. पक्षिणी आपल्या पिलांसाठीं जशा कळवळतात तसें माझेवर त्यांचे प्रेम होतें, माझ्या गुरुची शाळा किती गोड म्हणून सांगूं! जनकजननीचा लळा सुटला, मोहममतेची शृंखला तुटली लीलेनें मला मुक्ति मिळाली. सगळा दुरापाशा सुटला, प्रवृत्ति-प्रतिबंध अर्गळा भंगली आणि या गुरुच्या गळ्यांत गळा शाळून त्याला डोळ्यांत बसवावें. त्यांचे प्रतिबिंब डोळ्यांत नसेल तर तो शुद्ध मांसाचा गोळा, त्याहून आंधळा बरा मी, अशी ही माझी शाळा झाली. “लागतां या शाळेस पाय। कोण हतभागी माधारा जाय। माझें घरदार बापमाय। सर्वचि गुरुराय जाहले” (७९)

ही जी सर्व कथा सांगितली आहे, ती म्हणजे चौधे सुखुद्ध, त्यांचा वाद, ईश्वर शोधार्थ भ्रमण, वन, वाटाड्या वणजारी, गुरुराज वगैरे शब्दशः घेऊन चालणार नाहीं. ती कथा रूपकात्मक किंवा अलंकारिकच मानली पाहिजे. विशेषतः गुरुराजानें बाबाकडून जी प्रक्रिया म्हणजे ‘वरती पाय खालती शिर’—पाण्यावरचें लोंबतें शीर्षा—सन—करून घेतल त्यावरून हें सिद्ध होतें. याविषयीं स्वतः बाबाहि असें म्हणतात कीं—“खालीं डोकें वरती पाय। टांगी उफराटें जै गुरुराय। तें मज आनंद कैसा होय। समर्थ गुरुमाय जाणाया (९०)॥ संतां घरची उलटीच खूण। हें तों अनुभवजन्य ज्ञान। एथें निष्ठाच एक प्रमाण। एक साधन गुरुकृपा ॥९१॥ हें अनुभवजन्यज्ञान असल्यामुळे या विषयी अधिक लिहितां येत नाहीं.

“ गुरु परमात्मा चराचर । भरला असे सबाह्याभ्यंतर ” असे जे बाबांचे उद्धार वर दिले आहेत, त्यांशी समानार्थक अरुणाचलाचे श्रीरमण भगवान् यांचे विचार देऊन हें प्रकरण पुरे करितो. भगवान् सांगतात की, आत्मा (परमात्मा) हाच खरा गुरु, सद्गुरु आहे. मनुष्य संसारांतील दुःखानें गांजला म्हणजे तो तिकडून निवृत्त होऊन परमात्म्याचें स्मरण आणि प्रार्थना करूं लागतो. तेव्हां त्याची चित्तशुद्धि होऊन आपल्या वासना तृप्त करून घेण्याएवजीं तो ईशदर्शनाविषयीं उत्सुक होतो. अशी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे आत्मकृपेचा प्रादुर्भाव होऊ लागतो. तेव्हां परमेश्वर गुरुच्या रूपानें

त्याला भेटतो, आणि त्याला सदुपदेश करतो. यामुळे व गुरुच्या सहवासामुळे त्याचें चित्त संसारापासून निवृत्त होऊन अंतर्मुख होऊं लागतें. गुरु दोन प्रकारचे असतात. एक बाह्य गुरु आणि अंतर्गुरु. बाह्यगुरु त्याच्या चित्ताला आंत लोटतो आणि अंतर्गुरु त्याचे चित्त जोरानें आंत ओढतो. जोपर्यंत आपली देहात्मबुद्धि थोड्याबहुत प्रमाणांत कां होईना, कायम असते तोंपर्यंत बाह्य गुरुची आवश्यकता असते. पण ती जेव्हां पार नाहीशीं होते तेव्हां अंतर्गुरु म्हणजे आत्मापरमात्मा हाच खरा गुरु—सद्गुरु होय असा अनुभव येतो.

‘ श्रीगुरुमहाराजकी जय

जगांतील सर्वांत दिवाळखोर माणूस म्हणजे ज्याचा उत्साह नष्ट झाला आहे तोच. माणसाचें सर्वस्व गेलें, उत्साह खेरीज करून बाकी सर्व नष्ट झाल, तरी तो पुन्हा सर्व अडचणीवर मात करून यशस्वी होईल.

श्रीरामकृष्ण आणि विद्यासागर

पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांना भेटण्यासाठीं श्रीरामकृष्ण परमहंस मुद्दाम होऊन गेले होते. एक व्यासंगी पंडित आणि दुसरा साक्षात्कारी महात्मा—यांच्या भेटीचा व संवादाचा प्रसंग ‘एम्’ यांनी आपल्या ग्रंथांत अत्यंत सुरस शैलीने वर्णन केला आहे. त्या वर्णनाचा श्री. मंडणमिश्र यांनी केलेला अनुवाद येथे दिला आहे....

श्रीरामकृष्ण यांचें जन्मस्थान असलेल्या कामारपुकूर नजीक बीरसिंग या खेड्यांत पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचा जन्म झाला. एक थोर व्यासंगी विद्वान्, शिक्षणतज्ज्ञ, लेखक आणि समाजसेवक अशा विविध नात्यांनीं ते विख्यात होते.. आधुनिक बंगालीचे ते जनक होत. शिवाय संस्कृत काव्य आणि व्याकरण यांमध्ये ते पारंगत होते. त्यांच्या औदार्यामुळे त्यांचें नांव सर्वतोमुखी झालेले होते. त्यांना जी कांहीं प्राप्ति होई तिचा बहुतेक भाग गतभर्तृका, अनाथ, अपंग, गरजू विद्यार्थी आणि इतर याचक यांना देण्यांत खर्च होत असे. त्यांची दयावृत्ति ही मानवापुरतीच मर्यादित नव्हती. वासराचें दूध आपण तोडणे चांगले नव्हे या भावनेने त्यांनीं किल्येक वर्षे दूध वर्ज्य केले होते. घोड्यांना श्रम होतात म्हणून ते घोड्यांच्या गाढांत कधीं बसत नसत. ते स्वभावाने मोठे बाणेदार होते. अधिकान्यांशीं कांहीं क्षरणामुळे पटले नाही म्हणून कलकत्याच्या

संस्कृत कॉलेजांतल्या मोठ्या पगाराच्या नोकरीवर त्यांनीं लाश मारली, पण आपला बाणा सोडला नाही. त्यांचें आपल्या आईवर अमर्यादि प्रेम होते. त्यांच्या भावाचें लग्न झाले तेव्हां त्या लग्नाला यांनी हजर असावें अशी त्यांच्या आईची फार इच्छा होती. ते लग्नाला निघाले. वाटेंत नदी लागली. तीपलीकडे जायला त्यावेळीं तर मिळाली नाहीं तेव्हां तर नाहीं म्हणून लग्नाला जाण्याचा बेत रद्द न करतां, आईची इच्छा पूर्ण करण्यासाठीं ते पोहून नदीपार झाले आणि भावाच्या लग्नाला हजर राहिले. त्यांचें सबंध जीवन म्हणजे साधेपणाचा मूर्तिमंत आदर्श असें होते. त्यांच्या प्रगाढ विद्वत्तेमुळे त्यांना ‘विद्या-सागर’ ही यथार्थ पदवी प्राप्त झाली होती.

लोकविलक्षण पुरुष

विद्यासागरना भेटायला जाण्याची श्रीरामकृष्ण यांची बन्याच दिवसांपासून

इच्छा होती. एम्. हा त्यांच्याच शाळेतै शिक्षक आहे असें कळल्यावर भगवान् एकदां एमूला म्हणाले, ‘तू मला विद्यासागरांकडे घेऊन जाशील का ? त्यांना भेटावें असें माझ्या फार मनांत आहे.’ एमूतै भगवानांची ही इच्छा विद्यासागरना बोलून दाखविली. तेव्हां एखाद्या शनिवारी दुपारीं चार वाजतां एमूतै भगवानांना आपल्याकडे घेऊन यावें, असें मोठ्या आनंदानें त्यांनी त्याला सांगितलें. ते एमूला म्हणाले, ‘हे परमहंस कसे काय आहेत ? यांनी भगव्या वस्त्राची दीक्षा घेतलेली आहे काय ?’ एम्. म्हणाला, ‘नाहीं. तो अगदी लोकविलक्षण पुरुष आहे. तांच्या कांठांचे धोतर ते नेसतात. पायांत सफाईदार पॉलिशचे स्लीपर घालतात. राणी रासमणीच्या देवळाच्या बागेतील एका खोलीत ते राहतात. त्यांच्या खोलींत गाढी, मच्छरदाणी असलेला पलंग आहे. साधुत्वाचें कोणतेहि बाब्य लक्षण त्यांच्यामध्यें आढळत नाहीं. पण ईश्वराव्यतिरिक्त त्यांना दुसरें कांहीहि ठाऊक नाहीं. दिवसरात्र एका परमेश्वराचेंच अखंड चिंतन ते करीत असतात.’

५ ऑगस्टला दुपारीं एका घोडा-गाडींतून भावनाथ, एम्. आणि हाश्चरायांच्यासह भगवान् दक्षिणेश्वरहून निघाले. मध्यें कलकत्त्यांत बदुरबगनमध्यें विद्यासागर राहत होते. दक्षिणेश्वरपासून हैं ठिकाण सहा एक मैलांवर होतें. जातांना वाटेंत श्रीरामकृष्ण गप्पा मारीत होते. पण विद्यासागरांच्या घराच्या जवळ जवळ गाडी आली तसा त्यांच्या वृत्तीत एकदम फरक पडला. दिव्यानंदानें त्यांचे शरीर

आनखशिखान्त पुलकित झालें. एमूच्या हैं ध्यानांत आलें नव्हतें. त्यानें बोट दाखवून राजा राम मनोहर रॅय यांचें राहाण्याचें ठिकाण दाखविलें. भगवानांना तें रुचलें नाही. ते म्हणाले, ‘आतां असल्या गोष्टीकडे माझें चित्त लागत नाही.’ ते दिव्यानंदांत मग्न होत होते.

विद्यासागरांच्या घरापुढे गाडी थांबली. एम्. नें हात देऊन भगवानांना खालीं उत्तरविलें. नंतर वाट दाखवायला एम्. पुढे झाला. आंगणांत अनेक फुल झाडें होतीं. आंगणांतून घराकडे जातांना आपल्या सदन्याच्या गुंडीकडे बोट दाखवून लहान मुलासारखे भगवान् एमूला म्हणाले, ‘माझ्या सदन्याची गुंडी लावलेली नाहीं. विद्यासागरना त्यामुळे राग येईल का ?’

एम्. म्हणाला, ‘छे छे ! आपण त्या बद्दल काळजी करूं नका. आपल्या कोणत्याच गोष्टीनें त्यांना राग यायचा नाही. आपण गुंडी लावली नाहीं तरी चालेल.’ हैं ऐकल्यावर त्यांचे लहान मुलाप्रमाणे समाधान झालें.

सागराची भेट झाली !

विद्यासागर सुमारे बासष्ट वर्षीचे होते. म्हणजे भगवानांपेक्षां ते सोळासतरा वर्षीनी वडील. इंग्रजी पद्धतीनें बांधलेल्या एका दुमजली बंगल्यांत ते राहत. बंगल्याच्या चारी बाजूंता बाग आणि सभोवार उंच भिंत होती. जिना चहन वर गेल्यावर श्रीरामकृष्ण व त्यांचे भक्त हे शेवटच्यांटोंकाकडील खोलीत शिरले. समोरच विद्यासागर बसलेले होते. त्यांच्यासमोर एक मेज होतें. मेजाच्या उजव्या बाजूला एक

बांक होतें. दुसऱ्या दोन बाजूंना असलेल्या कांही खुच्यावर त्यांचे पाहुणे बसलेले होते.

श्रीरामकृष्णांचे स्वागत करण्यासाठी विद्यासागर उठून उभे राहिले. श्रीरामकृष्ण एक हात टेवळावर ठेवून त्या बांकासमोर उभे राहिले. जणूं कांही एकमेकांची पूर्वीची ओळख असल्यासारखे ते विद्यासागरांकडे टक लावून पाहात उभे राहिले. अर्धवट भावावस्थेत जाऊन त्यांनी स्मितहास्य केले. त्या अवस्थेत ते कांहीं क्षण तसेच उभे होते. मधूनमधून आपले मन पूर्ववत् व्यावहारिक पातळीवर आणण्यासाठी ते म्हणत, ‘मला थोडे पाणी प्यायला हवें आहे.’

एवढ्या अवधींत घरांतील इतर तरुण मंडळी आणि विद्यासागरांचे कांहीं आसेष्ट तिथें जमले. भावावस्थेतच श्रीरामकृष्ण बांकावर बसले, विद्यासागराकडे आपल्या शिक्षणासाठी मदत मागायला आलेला सुतरा अठरा वर्षांचा एक तरुण त्याच बांकावर बसला होता. त्या मुलापासून थोड्या अंतरावर भगवान् बसले. बसतांना ते भावावस्थेत पुटपुटले ‘आई! हा मुलगा संसारांत पुरा गुरफटलेला आहे. तुझ्या अविद्यामायेच्या राज्यांतला हा मुलगा आहे.’

विद्यासागरनी कोणाला तरी हांक मारून पाणी आणायला सांगितले. ते एम्. ला म्हणाले, ‘हे कांहीं मिठाई वैरे घेतील का?’ एम्. ने ‘कांहीं हरकत नाही’ असें म्हटल्यावर ते स्वतःच अगत्य-पूर्वक आंत गेले आणि मिठाई घेऊन बाहेर आले. ती मिठाई भगवानांसमोर ठेवली. भावनाथ व हाश्चरा यांनाहि मिठाई दिली. एम्. पुढे मिठाई केली तेव्हां विद्या-

सागर म्हणाले, ‘अरे! तो घरांतल्या सारखाच आहे. त्याची नको काळजी करायला.’

एका तरुण भक्ताचा उल्लेख करून भगवान् म्हणाले, ‘तो चांगला उमद्या अंतः करणाचा तरुण आहे. फल्गु नदीसारखा आहे तो. पृष्ठभागावर वाळूच दिसते सगळीकडे. पण थोडे खणलें कीं खालीं पाण्याचा प्रवाह आढळतो.’

थोडी मिठाई घेऊन भगवान् स्मित-पूर्वक विद्यासागरांशीं बोलूं लागले. एव्हांना संबंध खोली माणसांनी भरून गेली होती. कांहींजण बसलें होते, कांहीं उभे होते.

भगवान्—‘ठीक! आज अखेरीस मी सागरापर्यंत घेऊन पोंचलो. आतांपर्यंत मी कालवे, दलदली फार तर नद्या यांचें दर्शन घेतलें होतें. पण आज मात्र प्रत्यक्ष सागराचें दर्शन घडलें (सर्व हंसतात.)

विद्यासागर—(हंसून) ‘मग कृपा करून थोडे खारें पाणी घरीं घेऊन जा.’

भगवान्—‘छे छे! खारें पाणी काय म्हणून? तुम्ही कांहीं अविद्येचे सागर नव्हेत. तुम्ही तर आहांत विद्यासागर-क्षीरसागर.’ (सर्व हंसतात.)

विद्यासागर—‘हां! तसें वाटलें तर म्हणा.’

पंडित गण्य झाले. श्रीरामकृष्ण म्हणाले, ‘तुमचें सर्व कार्य सत्त्वगुणानें प्रेरित झालेलें आहे. कायें राजसिक असलीं तरी त्यांची मूळ प्रेरणा सत्त्वगुणाची आहे. दयावृत्ति ही सत्त्वगुणांत जन्म पावते. दुसऱ्यांचे भलें करण्याचे कार्य रजोगुणात्मक असलें तरी त्याचा आधार सत्त्वगुण असल्यामुळे त्यापासून अपाय होत नाही.

लोकांना धर्मज्ञान देण्यासाठी त्यांना ईश्वराचें शान देण्यासाठी शुकादि मुर्नीच्या अंतःकरणांत दयार्द्दुदीचा वास करीत होता. तुम्ही अन्नदान आणि ज्ञानदान करीत आहांत, तेहि चांगले आहे. हे कार्य निःस्वार्थी बुद्धीने केले म्हणजे ते ईश्वराला पोंचते. पण बहुतेक माणसे कीर्ति किंवा पुण्यसंपादन हा हेतु धरून आचरण करीत असतात. त्यांच्या कृति स्वार्थनिरपेक्ष नसतात. शिवाय तुम्ही अधिक सिद्ध आहांत.’

विद्यासागर — ‘ते कसें काय महाराज ?’

भगवात् — (हंसून ‘बटाटे आणि इतर भाज्या चांगल्या शिजल्या, सिद्ध झाल्या म्हणजे त्या मृदु आणि लुसलुशीत होतात. तुमचा स्वभाव तर कमालीचा मृदु आहे. तुमच्या दयाशीलतेला सीमा नाही’)

विद्यासागर — (हंसून) ‘पण कलाई डाळीचें पीठ उकडले म्हणजे ते मृदु न होतां उलट कठीण बनते.’

भगवान् — ‘पण तुम्ही त्या जातीचे नव्हेत. नुसते पंडित हे किडलेल्या फळांसारखे असतात. अशीं फळे नुसतीं अधिकाधिक घड होत जातात. ती कधीं पिकायचीं नाहीत. हिरव्या फळांचा ताजेपणा किंवा पक फळांची गोडी ही दोन्ही अशा किडक्या फळांत आढळून येत नाहीत. गिधाडे आकाशांत दूरवर उंच उडतात, पण त्यांची दृष्टि असते जमिनीवर कुठे सडके प्रेत आढळेल त्याच्यावर. नुसत्या पुस्तकी पंडितांची शहाणे म्हणून ख्याति असली तरी ते कामिनीकांचनावर

आसक्त असतात. गिधाडांसारखी त्यांना हि सडक्या मांसाचीच आसक्ति असते. ते अविद्येच्या जगांत गुरफटलेले असतात. दया, भाक्ती आणि त्याग ही खन्या ज्ञानाची उज्ज्वल भूषणे होत.’

विद्यासागर स्तब्ध राहून हे शब्द ऐकत होते. बाकीचे लोकहि भगवानांकडे टक लावून, कान देऊन त्यांचा उपदेश ग्रहण करीत होते.

दुसऱ्यांना धर्मशिक्षण देण्याच्या बाबतीत विद्यासागर सदैव मौन पाळीत. त्यांनी हिंदु तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केलेला होता. एकदां एम्हें त्यांना त्याविषयीं विचारले. तेहां ते म्हणाले होते, ‘मला वाटतं आपल्या मनांत नेमके काय आहे हे स्पष्ट करून सांगण्यांत तत्त्वज्ञाना यश आलेले नाहीं.’ रोजच्या जीवनांत मात्र ते सर्व हिंदु आचार कटाक्षांने पाळीत. ते ब्राह्मणनिर्दर्शक जानवैहि घालीत. ईश्वराविषयी ते एकदां म्हणाले होते, ‘ईश्वराला जाणणे हे खरोखरी अशक्य आहे. मग आपले कर्तव्य कोणते ? आपण अशा पद्धतीने जगावै की, इतरांनी आपले अनुकरण केले तर याच पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरेल. असें जीवन जगणे हे आपले कर्तव्य असें मला वाटते. प्रत्येकाने जगाचे भले करण्याचाच उद्योग सदैव करावा हे युक्त होय.’

ब्रह्माचे वर्णन

आतां ब्रह्मज्ञान या विषयाकडे श्रीराम-कृष्णांच्या संभाषणाचा ओघ वळला होता. ब्रह्म हे विद्या आणि अविद्या यांच्या पलीकडे आहे. ज्ञान आणि अज्ञान यांच्या द्वैताचा भ्रम असतो. ज्ञान आणि भाक्ती

व कामिनी कांचनाची आसक्ति ही आपल्याला जीवनांत आढळतात. पाप व पुण्य, चांगले आणि वाईट “द्वैत आपल्याला दिसते. पण ब्रह्म या सर्वाहून अलिप्त आहे. चांगले—वाईट हा जीवाचा गुण आहे. जीवात्म्याचे ते विशेष आहेत. पाप-पुण्यांचा लेप फक्त जीवात्म्याला लागत असतो. ब्रह्म हे या सर्वांच्या अतीत आहे.

‘दिव्याच्या उजेडांत एक माणूस भगवद्रीता वाचील, तर त्याच उजेडांत दुसरा एखादा माणूस खोटी सही गिरवील. पण या कृत्यांचा लेप त्या दिव्याला लागत नाही. सूर्य आपला प्रकाश सज्जन आणि दुर्जन या दोहोंना सारखाच देत असतो.

‘तुम्ही विचाराल, ‘मग दुःख, कष्ट आणि पाप यांची उपपत्ति कशी लावायची? या प्रश्नाचे उत्तर असें की, यांचा लेप फक्त जीवात्म्यावर होतो. ब्रह्म अलिप्त आहे. सापांत विष असते. इतर लोकांना साप चावला म्हणजे ते मरतात परंतु खुद त्या सापावर मात्र स्वतःच्या विषाचा कांहीच परिणाम होत नाहीं.

‘ब्रह्म कसें आहे याचे वर्णन करतां यायचे नाहीं. या जगांतील एकूण एक गोष्टी—वेद, पुराणे, तंत्रे, षड्दर्शने—दोष-पूर्ण आहेत. जिभेने स्पर्श केलेले अन्न जसें उष्टु होतें तशी हीं सर्व शास्त्रे जिभेने उच्चारलेलीं असल्यामुळे ‘उष्टी’ झालीं आहेत. पण हा दोष एकट्या ब्रह्माला मात्र लागलेला नाहीं. कारण ‘ब्रह्म अमुक’ असें सांगणे आजपर्यंत कोणालाहि शक्य झालेले नाहीं.’

विद्यासागर—(आपल्या मित्रांना उद्देशून) ‘वा! हे मोठे विलक्षण शब्द आहेत. आज मी कांहीतरी नवे शिकलों.’

भगवान्—‘एका माणसाला दोन मुलगे होते. बापाने मुलांना ब्रह्मविद्या शिकण्यासाठी गुरुकडे पाठविले. कांही वर्षांनी दोघेहि गुरुगृहवास “संपूर्ण परत घरी आले. आल्यावर त्यांनी बापाला नमस्कार केला. त्यांचे ब्रह्मज्ञान कितपत सखोल आहे हे पाहाण्यासाठी बापाने वडील मुलाला विचारले, ‘बाल! तू सर्व शास्त्रे पढलास, ब्रह्माचे स्वरूप कसें असते तै मला सांग वरै!’ तो मुलगा ब्रह्मस्वरूपाचे वर्णन करू लागला, स्पष्टीकरणार्थ वेदांतून उतारे म्हणून दाखवू लागला. बाप कांही बोलला नाहीं. नंतर त्याने तोच प्रश्न घाकट्या मुलाला विचारला. तो मुलगा कांही न बोलतां नुसता खालीं मान घालून उभाराहिला. त्याच्या तोंडांतून एकहि शब्द फुटेना. बापाला त्यामुळे संतोष झाला व तो म्हणाला, ‘बाल! तुलाच ब्रह्मज्ञान थोडेतरी झालेले दिसते. तै काय आहे हे शब्दांनी वर्णन करून सांगतां येण्यासारखे नाहीं.

‘पुष्कलदां माणसांना वाटते आपल्याला ब्रह्म म्हणजे काय हे सर्व कळले आहे. एकदां एक मुंगी साखरेच्या एका डोंगरापाशीं गेली. साखरेच्या एकाच कणाने तिचे पोट भरले. दुसरा एक कण तोंडांत धरून ती घरी जायला निघाली. वाटेवर ती मनांत म्हणाली, ‘पुढच्यावेळी मी तो सबंध डोंगरच घरी घेऊन जाईन.’ उथळ मनांतले विचार हे असे असतात. ब्रह्म हे विचारातीत आणि शब्दातीत

असतें हैं त्यांना कळत नाही. माणूस कितीहि श्रेष्ठ ज्ञाला तरी त्याला ब्रह्माचै शान किती होईल ? शुकदेव आणि त्यांच्यासारखे मोठे महर्षि हे फार तर मोठ्या डोंगळ्यांसारखे असतील. ते देखील साखरेचे आठदहा कणाच जेमतेम घेऊन जाऊ शकले असतील !

‘वेदांत आणि पुराणांत ब्रह्माबद्दल जै काय सांगितलें आहे तें कसें आहे तें सांगू का ? समजा, एखाद्या माणसानें महासागर पाहिला आहे. कोणी-तरी त्याला विचारलें, ‘महासागर कसा असतो रे ?’ आपलें तोड शक्य तेवढें विस्फारून पहिला माणूस म्हणतो ‘काय सांगू तें दृश्य ! केवळ्या मोठ्या मोठ्या लाटा आणि केवढा घनगंभीर आवाज !’ धर्म पुस्तकांतील ब्रह्माचै वर्णन असेंच असतें. ब्रह्म हैं आनंदरूप आहे असें वेदांत सांगितलेले आहे, तें सच्चिदानंदमय आहे.

‘शुक आणि इतर महर्षि हे या विस्तीर्ण ब्रह्मसागराच्या कांठांशीं उभे राहून त्यांनी त्या सागराचें दर्शन घेतलें होतें व त्याच्या पाण्याला स्पर्शहि केला होता. एका तत्त्वदर्शकाच्या भतें त्यांनी या ब्रह्म-सागरांत केवळांच बुडी मारली नव्हती. यांत एकदां बुडी मारली म्हणजे माणूस परत या जगांत येत नाही.

‘समाधीमध्ये माणसाला ब्रह्माचै शान होते, त्याला ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. या अवस्थेत चिकित्सक विचार पूर्ण थांबतो. माणूस मूक बनतो. ब्रह्माचै स्वरूप वर्णन करण्याची शक्ति त्याला असत नाही.

‘एका दिवशीं एक मिठाची बाहुली महासागराची खोली अजमावून पाहाण्यासाठी गेली. (सर्व हंसतात) पाणी किंती खोल आहे हैं स्वतः पाहावै नि इतरांना सांगावै अशी तिची इच्छा होती. पण हैं तिला जमलेंच नाही. कारण तिनें पाण्यांत उडी घातत्यावरोबर ती एकदम विरघ्कूनच गेली. आतां तिथें सागराची खोली किंती, हैं सांगायला उरलेंच होतें कोण ?’

भक्तिमार्ग सुलभ

एक भक्त — समजा माणसाला समाधींत ब्रह्मज्ञान झालें, तर मग तो अजिबात त्याबद्दल बोलायचा थांबतो काय ?’

भगवान् — ‘इतरांना शिकविष्यासाठीं शंकराचार्यांनी ‘ज्ञानाहंकार’ कायम ठेवला होता. ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर सामान्यतः माणूस मूक बनतो. त्याला ज्ञालें नाहीं तोंबरच तो त्याच्याबद्दल वाद घालीत असतो. शेगडीवर लोणी कढत ठेवलें म्हणजे त्यांतील पाणी निघून जाई-पर्यंत तें चुर्चुर असा आवाज करतें पण सरें पाणी वाफ होऊन निघून गेलें म्हणजे मग बाकी राहिलेलें तूप हैं आवाज करीत नाही. पुरी लाढून तळायला त्या तुपांत कढईत टाकली की ती परत चुर्रर आवाज करते. पण तळून पुरी तयार झाली म्हणजे तिचा सगळा आवाज थांबतो. त्याचप्रमाणे समाधिमग झालेला माणूस इतरांना ज्ञान देण्यासाठीं जाणिवेच्या अवस्थेत आला म्हणजे मग तो ईश्वराबद्दल बोलू लागतो.

‘फुलावर जोंपर्यंत बसलेली नसते तोंपर्यंत मधमाशी गुई गुई करीत इकडून तिकडे उडत असते. पण तीच फुलावर

बसून मध पिऊं लागली म्हणजे तिचा गुंजारव थांबतो. पण कधीं कधीं त्या मधानें धुंद होऊन ती परत गुंजारव करूं लागतो.

‘रिकामी कळशी पाण्यांत बुडविली म्हणजे ती लगेच बुडबुड आवाज करते. कळशी पाण्यानें पुरी भरली म्हणजे तिचा सगळा आवाज थांबतो. (सर्व हंसतात.) पण आतां या भरलेल्या कळशीतून दुसऱ्या कळशीत पाणी ओता की परत आवाज होऊं लागतो. (हंशा)

‘प्राचीन दृष्टिं ब्रह्मज्ञानी होते. संसाराची कण मराहि आसक्ति जोंवर शिळक आहे तोंवर माणसाला ब्रह्मज्ञान होणे अशक्य आहे. पूर्वीच्या दृष्टीनी किती रुठोर तपस्या केली होती ! अगदीं पहांटे इत्यून ते आपल्या पर्णकुटीतून बाहेर जात आणि कुठैतरी एकांतांत बसून सबंध दिवस ते ब्रह्माचे ध्यान करीत. रात्रीं ते आपल्या झोंपडींत परत येत आणि थोडे कंदमूळ वा फळ खात. पंचोद्रियांच्या विषयांपासून त्यांचे मन सदा अलिस असे, अशा रीतीनें अभ्यास करून आपला अंतरात्मा म्हणजेच ब्रह्म हा साक्षात्कार त्यांना झाला.

‘पण कालियुगांत मनुष्याला जीवधारणे-साठीं सर्वस्वी अन्नावर अवलंबून राहावें लागतें. त्यामुळे आपण म्हणजे देह ही भावना त्याला स्वतःमधून समूळ नष्ट करून टाकतां येत नाही. अशी मनाची अवस्था कायम असेनोंवर त्याने उगाच ‘अहं ब्रह्मास्मि’ असै म्हणूं नये. सर्व सांसारिक कर्मे करीत असतांना ‘अहं ब्रह्मास्मि’ असै म्हणणैं युक्त नव्हे. संसाराची आसक्ति ज्यांना सुटत नाही आणि

ज्यांची अहंभावना नाहीशी होत नाही त्यांनीं ‘आपण ईश्वराचे सेवक’ ‘आपण देवाचे भक्त’ अशी भावना ठेवावी. भक्तीचा मार्ग चोखाळून देखील माणसाला ईश्वरसाक्षात्कार होऊं शकतो.

‘नेति नेति असा नित्य विवेक करून ज्ञानी पुरुष संसारावद्दलची आपली आत्मीयता तोडून टाकीत असतो. असें तो करतो तेव्हांच त्याला ब्रह्माचे ज्ञान प्राप्त होतें. जिना चढत असतांना एकेक पायरी मागें सोडून देत, पुढच्या पुढच्या पायरीवर आरूढ होत गच्चीवर जावें तसें संसाराचे एकेक बंधन तोडीत, नेति नेति हे ओळखत ज्ञानी पुरुष ब्रह्मज्ञान मिळवितो. पण ब्रह्मानुभव अधिक उल्कटपणानें ज्ञालेला विज्ञानी हा यादून अधिकाची प्राप्ति करून घेत असतो गच्ची आणि पायऱ्या यांसाठीं एकच द्रव्य वापरलेले आहे हे तो ओळखतो. विटा, चुना, माती हीच गच्चींत व पायऱ्यांत दोहोंमध्ये आहेत. नेति नेति म्हणत एकेका वस्तूचा कल्पनेचा निरास करीत ब्रह्म म्हणून अखेरीस ज्याचा साक्षात्कार होतो तें ब्रह्मच विश्वरूपानें व्यक्त झालें आहे, सर्व प्राणिमात्र म्हणजे तेंच हे अखेर आढळून येते. गुणधर्मरहित निर्गुण जे आहे तेंच गुणधर्मांनीं युक्त असें सगुण आहे हे विज्ञानी पुरुष ओळखतो.

‘माणसाला गच्चीवरच कांहीं सदा-सर्वकाळ राहतां येत नाहीं. तो परत खालीं येतो. समाधींत ज्यांना ब्रह्मानुभव होतो असे साक्षात्कारी पुरुषहि त्या अवस्थेतून बाहेर आले, म्हणजे त्या

ब्रह्मानेंच हें विश्वरूप धारण केले आहे, सर्व प्राणिजात म्हणजे तें ब्रह्मच याचा त्यांना प्रत्यय येतो. गाण्याच्या रागदारीत सा रेग म प घ नी असे आरोह अवरोहाचे स्वर असतात. पण माणसाला वरच्या पट्टीतील नी या स्वरावर फार काळ आपला आवाज लावून ठेवतां येत नाही. अहंकार संपूर्णतः नष्ट होत नाही. समाधींतून बाहेर आलेल्या माणसाला असें आढळून येते कीं ब्रह्मानेंच अहंकार, विश्व, आणि अखिल प्राणिजात यांचे रूप धारण केले आहे. याला विज्ञान असें म्हणतात.

‘ज्ञानाचा मार्ग अखेर सत्याची व आपली गांठ धालून देतो. भक्ति व ज्ञान यांच्या समन्वयानेहि अंतीं सत्याचा साक्षात्कार होतो. नुसत्या भक्तिमार्गाची अखेर सत्याचा अनुभव घडण्यांतच होते. भक्तिमार्ग व ज्ञानमार्ग हे दोन्हीहि सारखेच खेरे आहेत. सर्व मार्गांची अखेर एकाच ध्येय प्राप्तीत होते. पण ईश्वरानें आपल्यांत जोंवर अहंकाराचा अवशेष ठेवला आहे तोंवर भक्तिमार्ग हा चोखाळण्यास अधिक सुलभ आहे.

‘ब्रह्म हें मेरु पर्वताप्रमाणे अविचल आणि निष्क्रिय असते असें विज्ञानी पाहातो. हें विश्व त्रिगुणात्मक आहे—सत्त्व रज आणि तम हे ते तीन गुण होत ब्रह्मांत ते गुण असतात. पण खुद ब्रह्म हें मात्र या गुणांनी अलिस असते.

‘ब्रह्म आणि भगवान् एकच—अमूर्त ब्रह्म आणि मूर्त ईश्वर हें एकच असा अनुभव विज्ञानी पुरुषाला होतो घडविद्या शक्तीनी युक्त आणि त्रिगुणातीत असा भगवान् आहे. सर्व प्राणिजात, विश्व, मन, बुद्धि, भक्ति त्याग, ज्ञान हीं सर्व त्याच्याच

शक्तींचीं मूर्तस्वरूपे आहेत. (हंसून) एखाद्या थोर कुळांतील माणसाला घरदार, मालमत्ता हीं कांहींच नसलीं अथवा असलेली सर्व त्याला विकून टाकावी लागली तर मग त्याला थोर, कुलीन, अभिजात असें कोणी म्हणत नाही (सर्व हंसतात.) ईश्वर सहा अलौकिक शक्तींनी युक्त असा असतो. असा तो शक्तिसंपन्न नसेल तर त्याचें ऐकेल कोण ? (हंशा)

‘हे विश्व किती चित्रविचित्र आहे पहा ! किती विविध वस्तुंनीं तें भरलेले आहे ! सूर्य चंद्र तारे—आणि सजीव प्राण्यांच्या किती नानातन्हा ! लहान मोठे चांगले वाईट, सबळ दुर्बळ—कांहींना विशेष सामर्थ्य लाभलेले तर कांहींना विशेष दुबळेपण असलेले.

नुसती विद्वत्ता निष्फळ

विद्यासागर— ‘कांहींना विशेष सामर्थ्य व कांहींना कमी शक्ति असे देवानेंच केले आहे काय ? ’

भगवान— ‘सर्वव्यापी आत्मा या नात्यानें ईश्वराचें अखिल वस्तु जातामध्ये अस्तित्व आहे. मुंगीताहि तो आहे. पण निरनिराळ्या प्राण्यांत त्याच्या शक्तीचा आविष्कार मात्र कमी अधिक प्रमाणांत झाला आहे. असें नसते तर एखादा माणूस दहाजणांना पळतां भुई थोडी असें करून टाकूं शकतो, तर एखाद्याला एका माणसालाहि घड तोंड देण्याची शक्ति नसते असें आढळून कां येते ? तुमचेंच उदाहरण प्याना ? लोक तुम्हांलाच एवढा मान कां देतात ? तुम्हांला काय दोन शिंगे फुटली आहेत ? (हंशा) तुमच्यामध्ये विद्वत्ता आणि दयाशीलता हीं अधिक आहेत.

म्हणून लोक तुम्हांला मान देतात आणि तुम्हांला नमस्कार करायला येतात. पटते ना माझें म्हणणें तुम्हांला ?’

विद्यासागरनी स्मितहास्थ केले.

भगवान् पुढे म्हणाले, ‘नुसती विद्वत्ता निष्फळ असते. ईश्वराचें ज्ञान करून घेण्याचा मार्ग शोधणे हा विद्याव्यासंगचा खरा हेतु. ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेणे हे ज्ञानार्जनाचें खरे उद्दिष्ट. एका साधूजवळ एक ग्रंथ होता. त्या ग्रंथांत काय आहे, असा त्याला कोणी प्रश्न केला. त्याने तो ग्रंथ उघडून दाखविला. सर्व पृष्ठांवर ॐ राम हे शब्द लिहिलेले होते दुसरे कांहीं नव्हते.

‘गीता ग्रंथाचें खरे तात्पर्य काय आहे ? दहा वेळां तो शब्द उच्चारा म्हणजे त्या ग्रंथाचें तात्पर्य तुम्हांला सापडेल. गीता, गीता, असें म्हणून लागलांत की ‘तागी’ ‘तागी’ असें म्हटल्यासारखे वाटते. तागी म्हणजे त्यागी-ईश्वरा व्यतिरिक्त वाकी सर्व गोष्टींचा ज्याने सर्वथैव त्याग केलेला आहे असा माणूस. गीतेचा घडा असा आहे ‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज’—सर्वत्याग करून एका ईश्वराला शरण जा. गृहस्थाश्रमी असो व संन्यासी असो—त्याने आपल्या चित्तांतून आसक्तीचे मूळ काढून टाकले पाहिजे,

‘चैतन्यदेव दक्षिणेतील तीर्थे करण्यासाठीं यात्रेला निघाले. एका दिवशीं एक माणूस गीता वाचतांना त्यांना आढळला. दुसरा एक माणून थोड्या अंतरावर बसून गीता ऐकत होता आणि मोठ्याने रडत होता. त्याचे डोळे पाण्याने भरलेले होते. चैतन्यदेवांनी त्याला म्हटले, ‘अरे तुला हे सगळे कळते आहे का ?’ तो म्हणाला, ‘नाही. साधुमहाराज ! मला त्यां ग्रंथांतले एक अक्षरहि कळत नाही.’ चैतन्यदेव

म्हणाले, ‘अरे मग तूं कां रडतोस ?’ तो भक्त म्हणाला, ‘मला अर्जुनाचा तो रथ समोर दिसतो आहे. त्या रथांत पुढील वाजूला श्रीकृष्ण आणि अर्जुन हे दोघे बोलत असलेले माझ्या दृष्टीसमोर दिसत आहेत. हे पाहून मला अश्रु आवरत नाहीसे झालेले आहेत.’

‘विशानी ईश्वरावदल भक्तिभाव कां ठेवतो ? त्याचे उत्तर असें आहे की आपली अहं-भावना भावना समूळ नष्ट अशीं कधीं होत नाही. समाधींत ही भावना उरत नाहीं, हे खरे परंतु ती परत उत्पन्न होते. सामान्य माणसांच्या बाबतींत अहं-भावना कधींहि नाहीशी होत नाहीं. अश्वत्थाचें झाड आज तुम्ही तोडलेंत तरी उद्यां परत पाहा—त्याला कोंब फुटलेले तुम्हांला दिसतील (हंशा)

‘ज्ञानप्राप्तीनंतरहि ही अहं-भावना कुठून कोणाला ठाऊक पण परत उद्भवते. तुम्हांला वाधाचें स्वप्न पडते. नंतर तुम्ही जागे होता. पण जागे झाल्यावरहि तुमचे हृदय धडधडतच असते. आपले सर्व दुःख या ‘अहं’ पणामुळे उद्भवते. गाय ‘हम्मा, हम्मा’ म्हणजे ‘मी, मी’ म्हणून हंब्रते. त्यामुळेच तिला अत्यंत दुःख भोगावे लागते. तिला नांगरालाहि जुंपतात आणि उन्हा-पावसांत तिला खपावे लागते. अखेरीस ती खाटकाच्या सुन्याला बळी पडते. तिच्या कातळ्याचे जोडे करतात, ढोलहि बनवतात. लोक हे ढोल मग जोरजोराने बडवितात. (हंशा) अजून तिच्या यातना संपलेल्या नसतात. शेवटीं तिच्या आंतळ्याच्या दोन्या वळून त्या पिंजान्याच्या धनुकळीला लावतात. मग मात्र तो ‘हम्मा, हम्मा’, ‘मी, मी’, असें ओरडत नाहीं, मग ती ‘तुहु तुहु’ म्हणजे ‘तूं, तूं’ असा आवाज करते. असें झाले म्हणजे

मगच तिचें नष्टचर्य संपतें. देवा, मी
तुझा दास आहे. तू माझा यजमान आहेस.
मी मूळ आहें तू माझी माउली आहेस.

‘एकदां रामानें हनुमानाला विचारलें,
तुला मी कसा दिसतों ?’ हनुमान म्हणाला,
‘रामचंद्रा ! मला अहंपणाची जागीच
असते त्यावेळीं तू पूर्ण आहेस आणि मी
तुझा अंश आहें, अशी माझी भावना
असते; तू यजमान आणि मी सेवक असा
भाव असतो. पण रामा ! जेव्हां मला
सत्यज्ञान होतें तेव्हां मात्र तू म्हणजेच
मी आणि मी म्हणजेच तू असा साक्षात्कार
मला होतो.’

‘देवाशीं सेव्य—सेवकभाव ठेवणें हेच
युक्त. हा ‘मी’ जोवर शिळ्डक आहे तोवर
त्याला देवाचा सेवक म्हणूनच राहूं दे.

‘मी’ आणि ‘माझें’—हेच अज्ञान
होय. ‘माझें घर,’ ‘माझी संपत्ति,’
‘माझी विद्वत्ता,’ ‘माझी मालमत्ता,’
असें आपल्याकडून म्हणावणारी बुद्धि ही
अज्ञानांतून निर्माण होते. याच्या उलट
ज्ञानांतून निर्माण झालेली बुद्धि म्हणते,
‘देवा ! तू स्वामी आहेस आणि
या सर्व वस्तुजातावर तुझीच मालकी
आहे. घरदार, मुलेंबालें, नोकरचाकर,
आप्तमित्र सर्व कांहीं तुझीच आहे’

‘माणसानें मृत्यूचें सदैव स्मरण ठेवावें.
मृत्यूच्या तडाक्यांतून कांहीहि सुटत नाहीं.
या जगांत कांहीं कर्तव्य करण्यासाठीं
आपण जन्माला येतो. खेळ्यांतून कांहीं
विशिष्ट कामापुरते खेडूत जसे कलकत्याला
येतात तसे आपण या जगांत येतो.
एखाद्या श्रीमंताची बाग पाह्यला एखादा
माणूस गेला म्हणजे तिथें बागेवर देखरेख
ठेवणारा मुनीम म्हणतो ‘ही आमची
बाग,’ ‘हे आमचें सरोवर’ त्या मुनीमाला

कांहीं कारणानें नोकरीवरून काढून टाकले
म्हणजे त्याला साधी आंब्याच्या लाकडाची
पेटी आपली देखील तिथून नेतां येत
नाही. ती तो दारावरच्या पहारेकन्याकरवीं
गुपचूप वाहेर पाठवून देतो. (हंशा)

‘देव दोन वेळां हंसतो. रोग्याच्या
आईला वैद्य जेव्हां म्हणतो ‘आई ! घाबरूं
नका तुम्ही. मी खास तुमच्या मुलाला बरें
करतो.’ तेव्हां देव हंसतो आणि मनाशीं
म्हणतो, ‘मी याचे प्राण हरण करणार
आहे आणि हा माणूस मारे सांगतो आहे
कीं आपण याला वांचाविणार आहों.’
वैद्याला वाटतें कीं आपण कर्तेकरविते
आहोंत पण खरोखरी कर्तुमकर्तुम् असें
सामर्थ्य एका देवाच्याच ठिकाणीं कायतें
असतें. दोन भाऊ हातांत दोरी घेऊन
आपली जमीन विभागून घेतात. एकजण
दुसऱ्याला सांगत असतो, ‘ही बाजू माझी
आणि ती तुझी.’ हें ऐकून देव हंसतो
आणि स्वतःशीं म्हणतो, ‘हें संबंध विश्व
माझ्या मालकीचें आहे. पण हे मारे, हा
तुकडा माझा नि तो तुझा अशी वांटणी
करीत आहेत.’

‘युक्तिवादानें माणसाला ईश्वराचें जान
कधीं तरी होऊं शकेल काय ? त्याचे सेवक
व्हा, त्याला सर्वस्वीं शरण जा आणि त्याची
मनोभावे प्रार्थना करा.

(विद्यासागरनां उद्देशून) ‘काय,
तुमची हृषी कशी आहे या बाबतीत ?’

विद्यासागर—(स्मित करून) केव्हां
तरी मी गुपचूप सांगेन तुम्हांला (हंशा)

भगवान्—(हंसून) केवळ विद्व-
त्तेच्या जोरावर युक्तिवादाचा कीस काढून
ईश्वराची ओळख कधीच होणार नाहीं.’

આપલે નિશ્ચય કાં ફસતાત ?

આणિ કેવ્હાં સાધતાત ?

पુષ્કળવળાં અસે હોતેં કી આપણ એખાડી ગોષ્ટ કરાયચા નિશ્ચય કરતોં. અમકી અમકી ગોષ્ટ ઉદ્ઘાંપાસુન કરાયચીચ અસા નિર્ધાર આપણ મનાર્થી કરતોં. કાય વાટેલ તેં હોવો, અમકા અમકા નિશ્ચય આપણ પાલણારચ અશી પ્રતિશા અંતઃકરણાંત અતીવ ઉત્કટતેને આપણ ઉચ્ચારતોં. પણ કસોટીચી વેલ આલી કી આપલા નિશ્ચય ડલમલતો, આપલા નિર્ધાર લટપટતો, આપલી પ્રતિશા કોલમંડતે આણ ખરોખરી જેં આપલ્યા હાતૂન ઘડું નયે અસે આપલ્યાલા વાટત અસતેં તૈચ નેમકેં ઘડુન યેતેં. મગ તી ગોષ્ટ હાતૂન ઘડુન ગેલ્યાવર આપણ પસ્તાવતોં, સ્વતઃવર અતિશય જલફલતોં આણ અખેર ‘અસા કસા અગર્દો નતદ્રષ્ટ મી ! એવઢાસા નિશ્ચય સુદ્ધાં માઝ્યા હાતૂન પાલલા જાં નયે હી કિતી નામુષ્કીચી ગોષ્ટ !’ યા વિચારાનેં આપલ્યા દુબલેપણાચી આપણ આપલ્યાર્થીચ સારખી ખંત કરત રાહાતોં.

પરીક્ષેચ્યા વેલચે નિશ્ચય

આપલ્યા શાલેચે દિવસ આઠવા. પરીક્ષા જવલ યેર્હે તેવ્હાં આપલી તયારી બરીચ કમી આહે, અસેં તુમ્હાંલા આઢકૂન યેત અસે. મગ તુમ્હી મનાર્થી મ્હણત અસાં ‘યંદા ચાંગલ્યા રીતીનેં પાસ હોણેં હેં કાંઈં શક્ય નાઈં. યંદા કસે તરી થાતુરમાતુર

કરુન પાસ હોऊંયા. પણ હી પરીક્ષા જાલી મ્હણજે પુઢચ્યા ઇયત્તેત માત્ર અગર્દો પ્રારંભાપાસુન આપણ અગર્દો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરણાર. મ્હણજે પરીક્ષેચ્યા વેલો યંદાંસારખી ધાંદલ વ્હાયચી નાહીં આણ ખાલીં નંબર જાણ્યાચી નામુષ્કીહિ પદર્દી પડાયચી નાહીં.’ મગ તુમ્હી કસેબસે પાસ હોત હોતાં. પણ ત્યાનંતર પુઢીલ ઇયત્તેત પ્રારંભાપાસુન અભ્યાસ કરણ્યાચા તુમચા નિશ્ચય, કસા કોણ જાણે, તુમ્હી પાર વિસરુન જાત હોતાં. મગ પુઢચી પરીક્ષા જવલ આલી મ્હણજે તુમ્હાંલા પરત પશ્વાત્તાપ હોત હોતા નિ પરત પહેલા નિશ્ચય તુમ્હી નવ્યા નિર્ધારાનેં કરીત હોતાં.....

વ્યસને સુટત નાઈંત

આજહિ આપલી હીચ દશા આહે. કધીં કધીં આપણ ઠરવિતોં કી ‘બસ્સુ ! ઉદ્ઘાંપાસુન ચહા બંદ !’ ચહાનેં આપલી ભૂક કશી કમી જાલી આહે, આપલા ખર્ચ કસા વાડલા આહે આણ આપલ્યા દેહાચી ખરાબી કશી જાલી આહે, યાચેં વર્ણન આપણ સ્વતઃશી વ ઇતરાંશીં કરતોં આણ નંતર જાહીર કરતોં કી ‘અમક્યા દિવસા-પાસુન આપણ ચહા સાફ સોડળાર !’

પહિલી તારીખ, આઠવઢ્યાચા પહિલા વાર, અથવા દેવીચા મ્હણૂન મંગલવાર કિંવા શુક્રવાર, અથવા ચાંગલા મ્હણૂન ગુરુવાર, અથવા ટિળક પુણ્યતિથિ, સાઈં

पुण्यतिथि, स्वातंत्र्यादिन, असा कोणता तरी वार आपण ठरवितों आणि त्या दिवसापासून चहा बंद, अशी आपण घोषणा करतों. मग त्या ठरविलेल्या दिवसाच्या आदल्या दिवशीं आपण नेहमीं-पेक्षां अधिक चहा पितों ! वीट येईपर्यंत चहा घेतला म्हणजे ठरविलेल्या दिवसापासून आपल्याला चहा पिण्याची आसक्ति उत्पन्न होणार नाहीं, या कल्पनेने आपण अगोदरच्या दिवशीं खूप चहा पिऊन घेतों !

मग तो निश्चयाचा दिवस उजाडतो. सकाळीं घरांतील इतर माणसें चहा पीत असतांना पाहून आपल्याला त्यांची कीव येते. इतके टँनिन विष ही माणसें रोज घशांत ओततात याचें आपल्याला नवल वाटते ! आपण या दुबळ्या चहा-पिऊ माणसांपेक्षां किती श्रेष्ठ आहोत, हे मनांत येऊन आपल्याला थोडे बरेहि वाटते.

संबंध सकाळभर आपण चहा घेत नाहीं. दुपारीं अवन्नित एखादा पाहुणा आपल्या घरीं येतो. आतिथ्य पाळायचें म्हणून आपण त्याला चहा देतों. तो आश्रयानें विचारतो.

‘आणि तुम्ही ?’

तुम्ही आपल्या श्रेष्ठत्वाचा अहंकार न दर्शवितां विनयानें म्हणतां,

‘मी ना ? मी चहा सोडलाय् आज-पासून !’

चहाचा उचलेला कप खाली ठेवून पाहुणा उद्घारतो,

‘वा वा ! असं कसं होईल ? तुम्ही चहा घेत नसाल तर मलाहि नको !’

तुम्ही थोडे रागावून म्हणतां,
‘अहो पण असं काय करतां ? मी चहा प्यायचा नाहीं असा निश्चय केलाय !’

पाहुणा म्हणतो,
‘कबूल आहे ! पण आजचाच आहे ना निश्चय ? मग थोडा चहा माझ्यावरोवर ध्या तुम्ही ! मग परत पिऊनका. मी वारंवार थोडाच येतों इथं ! एकट्यानें चहा प्यायला मला नाहीं बुवा वरं वाटत !’

मग पाहुण्याच्या ‘आग्रहात्वातर’ तुम्ही घोटभर चहा घेतां. तुमची जीभ लाल-चावते नि पाहुणा गेल्यावर तुम्ही घरांत जाऊन म्हणतां,

‘अग ! चहा कर बरं कपभर झक्कसा ! उगाच तोड चाळवलं मघांच्या घोटभर चहानं. एवीतेवीं निश्चय मोडलाच. मग मनासारखा तरी चहा पिऊया !’

निश्चय मोडण्यासाठीं तुम्ही असे निमित्ताला टेंकलेले असतां आणि त्या शुभदिनीं मोडलेला तुमचा निश्चय पुढचा असाच एखादा शुभदिन येईपर्यंत ‘मोडलेलाच’ राहातो !

चहा, सिगारेट, व्यायाम, सकाळीं अधीं तास लवकर उठणे, रोज फिरायला जाणे, रोज डायरी लिहाणे, रोज शानेश्वरी अथवा साईसच्चरित वाचणे, हॉटेलांत भजी न खाणे,—इत्यादि इत्यादि विषयांच्या आपल्या साम्या निश्चयांची हीच गत नेहमीं होत आलेली आहे !

विस्मयजनक सिद्धान्त

आपली इच्छाशक्ति दुर्बल असते म्हणून आपले निश्चय मोडतात का ?

आपला निर्धार भक्तम नसतो म्हणून
आपल्याला अपयश येते का ? आपली
प्रतिशा जितकी असावी तितकी उत्कट
नसते का ?

निश्चय करण्याच्या वेळची आपली
मनःस्थिति आपण आठवतों तेव्हां आपण
खरोखरीच्या उत्कटपणानें निश्चय केलेला
असतो असें आपल्याला स्मरते. आपल्या
निश्चयांत बिलकुल अप्रामाणिकपणा नसतो.
खरोखरीच यातुदें आजन्म, आमरण,
आपण चहा पिणार नाहीं, सिगारेट ओढ-
णार नाहीं किंवा शानेश्वरीच्या पन्नास
ओंच्या रोज वाचल्याखेरीज राहाणार नाहीं
अशी आपली खात्री असते. मग ही खात्री
पुढें खोटी कां ठरते ? नि आपण हास्यास्पद
कां होतों ?

आपल्या निश्चयभंगाबद्दलचा नियम
अगदीं साधा आहे. तो असा की—

कोणताहि निश्चय करतांना तो
आपण पाळलाच पाहिजे, यासाठीं
आपल्या मनाचा आकांत जितका
अधिक तितका तो निश्चय पार
पडण्याचा संभव कमी !

वरील सिद्धान्त वाचतांक्षणींच तुमच्या
मुद्रेवर सखेदाश्र्य पसरले असेल आणि
'काय खुळ्यासारखें बहकतोय हा प्राणी !'
असेहि उद्गार तुम्ही काढले असतील.
पण मी या सिद्धान्ताच्या पुष्टीकरणासाठी
जीं उदाहरणे देणार आहें आणि जें विवेचन
करणार आहे तें प्रथम नीट वाचा
आणि नंतर माझें म्हणणे तुमच्या अनुभवाशीं
जुळते की नाही हें पारखून पहा.

एखादी गोष्ट घडावी यासाठीं आपल्या
मनाचा आकांत जितका जास्त, तितकी

आपल्या अपयशाची शक्यता अधिक
हा सिद्धांत दिसायला विचित्र दिसला तरी
आपला नेहमीचा अनुभव मात्र या
सिद्धांताला जुळेसाच असतो.

कसा तो पहा

(१) तुम्हीं रात्री अंथरुणावर पडलां
आहांत. घराच्या एका खिडकीचा ताण
निघालेला आहे. खिडकीच्या एका दाराचें
विजागर 'ऊऱ्डकिरर' असा आवाज करते
आणि वाञ्यानें दार फाडकन् आपटते.
तुम्हीं अगदीं झोंपेला आलों होतां, पण
त्या दाराच्या फाडकन् आवाजानें तुमचें
लक्ष तिकडे वेधते. परत 'ऊऱ्डकिरर-फाड
फाड' आवाज होतो. आतां तुमची झोंप
पार उडते, एवढेंच नाहीं तर तें विजागर
परत 'ऊऱ्डकिरर' असा आवाज केव्हां
करते आणि दार फाडकन् परत केव्हां
वाजते याची तुम्ही वाट पाहूं लागतां.
'काय त्रासदेणे दार आहे !' असें तुम्हीं
चिडून मनाशीं म्हणतां आणि डोळे
मिटता, पण तुमचें शरीर अगदीं
ताणावल्यासारखें होतें नि त्या आवाजानें
आपली झोंप जाऊं नये म्हणून तुमच्या
मनाची अगदीं तगमग होते. पण तुमच्या
इच्छेविरुद्ध 'ऊऱ्डकिरर-फाड फाड' या
आवाजांत तुमचें मन गुंतून राहते नि
तुम्ही कमालीचे अस्वस्थ होऊन जातां.

(२) एखाद्या ठिकाणी तुम्ही पाहुणे
म्हणून जातां. रात्रीं तुम्हांला छान झोंप
लागते. सकाळी घराचे यजमान म्हणतात,
'झोंप लागली होती का चांगली तुम्हांला !
इथें थोडेसे ढेंकूण आहेत म्हणून विचारतों.'

तुम्ही म्हणतां 'झक्क लागली होती
झोंप मला.'

पण त्या दुसऱ्या दिवशी मात्र तुम्हांला झोंप येत नाही नीट. ‘चावले वाटते कांही !’ असें म्हणत तुम्ही आंगाखाली चांचपतां. मध्येच दिवा लावून पाहातां. हेंकूण वगैरे तुम्हांला आढळत नाही. तरीहि दिवा मालवून पडल्यावर तुम्हांला सारखें कांहीं चावल्यासारखा भास होतो. तुम्ही डोळे मिटलेले असतात. तुम्हांला झोंप यायला हवी असते. पण तरीहि आपल्या आंगाला कुठे कांहीं चावते आहे काय, असा संदश सारखा तुम्हांला येत असतो नि झोंप हवी असूनहि तुम्ही अर्धवट जागृतीत अंथरुणावर तळमळत राहतां.

(३) तुम्हीं वार्षिक परीक्षेचा—विशेषतः मैट्रिकसारख्या महत्वाच्या परीक्षेचा वहिला दिवस आठवा. तुम्हांया हाती घेपर आला. तुम्हीं तो चाळला आणि एक प्रश्न निवडून त्याचें उत्तर लिहून लागलां. सर्व पेपर ठरल्या सुदर्तीत व्यवस्थित लिहून लिहायचा तर जलद लिहिणें अत्यंत आवश्यक होतें, नाही ? पण तुम्हीं लिहायला प्रारंभ केला तेव्हां वहिला बंद लिहून होईपर्यंत तुमचा हात कसा कांपत होता नि तुम्हांया इच्छेविरुद्ध तुम्हांला सावकाशच कसें लिहावें लागत होतें हें आठवते का तुम्हांला ? पहिला बंद लिहून संपायच्या सुमारास ‘भरभर लिहिलें पाहिजे’ बाबा !’ ही कल्पना मनांतून जाऊन जें उत्तर तुम्ही लिहीत होतां त्यांच्या विषयाशीं तुम्हीं तन्मय झालां होतां आणि मग तुमचा हात भराभर चालून लागला होता. पण ‘जलद लिहिलें पाहिजे’ या इच्छेचा आकांत जागृत होता तोवर

मात्र तुमच्या हातानें तुमच्याशीं असहकार पुकारला होता.

(४) बँकेतून पहिल्या प्रथम तुम्हीं पैसे काढलेत तो दिवस स्मरतो का तुम्हांला ? तुमच्या नमुन्याच्या सहीशीं जुळणारी तुमचीं सही, पैसे काढायच्या फोर्मवर पाहिजे असें कारकुनानें तुम्हांला सांगितलें होतें. तुम्हीं नेहमींसारखी सफाईदार सही करायला टांक उचलला होता. पण चटकन् सही करायला न येतां तुमचीं बोटें उगाच्च वरखालीं वरखालीं वळवळत होतीं आणि शेवटीं कांपन्या हातानें थांबत थांबत तुम्हीं सही केली होती, हें तुमच्या लक्षांत आहे काय ?

(५) तुम्हीं व्यासपीठावर उमें राहून पहिले भाषण केले तेव्हांची तुमची दशा तुमच्या ध्यानांत आहे का ? ऐटदार उमें राहून, योग्य आविर्भाव करीत, दमदार आवाजांत, अस्वलित बोलण्याची तुमची महत्वाकांक्षा होती. पण तुमचें शरीर त्यादिवशीं तुमच्या वैज्ञासारखें वागलें. आपल्याला गुढघे आहेत ही जाणीव त्याच दिवशीं तुम्हांला उत्कटपणे झाली होती. गुढघे ‘विहूल विहूल’ असें भजन करतात हें तुम्हांला प्रथमच प्रत्ययास आलें होतें. तुमचे ओठ सुकले होते, जीभ कोरडी पडली होती, आपल्या या इतक्या दोन हाताचें काय करावें हें तुम्हांला कळत नव्हते आणि अखेर कसेबसे चार शब्द बोलून खालीं उतरतांना आपले पाय नीट न वांकतां कसेतरी वेडेवांकडे पडत आहेत असा कांहीं विचित्र भास तुम्हांलों झाला होता. आपण उत्कृष्ट भाषण करून सभा जिंकावी अशी केवढी

आकांताची आस तुमच्या चित्ताला
लागून राहिली होती! पण झालें सगळे
तिरपागडैच !

इच्छाशक्ति आणि भावना

अशी उदाहरणे कितीतरी देतां येण्या-
सारखीं आहेत. परंतु मला जो मुद्दा
सांगायचा त्यासाठी हीं पांच उदाहरणे
पुरेशीं आहेत. आपल्याला जें जिवाच्या
आकांतानें करायचें असतें त्याच
नेमक्या बाबरींत आपल्या हातून आपल्या
इच्छेच्या विरुद्ध आचरण घडतें आणि
आपण त्या प्रसंगीं अगतिक होतों, असें या
पांचाहि उदाहरणांत दिसून येतें. आपल्या
प्रयत्नांची दिशा एक तर, आपल्या
पदरीं पडणाऱ्या फळाची दिशा बरोबर
विरुद्ध असें आपल्याला आढळून येतें.

हें ज्या नियमानें घडतें त्याला
मानसविज्ञ 'लॉ ऑफ रिव्हर्स्डॅ-
एफर्ट' असें म्हणतात. मराठींत जाडजूळ
शब्द वापरून म्हणायचें तर हा
'प्रतिनिवृत्त प्रयत्नाचा कायदा'
आहे. आपण केलेला प्रयत्न जणूं मुरङ्गून
माघारीं येतो आणि आपल्याला अपयशा-
चीच प्राप्ति करून देतो.

पण कां? प्रयत्नाचें फळ नेमके विरुद्ध
कां मिळावें? याचें कारण असें कीं, आपले
आचरणहें इच्छाशक्तीच्या बळावर
घडत नसून भावनेच्या बळावर
घडतें. मला उत्कृष्ट भाषण करायची
उत्कट इच्छा आहे, पण मी उत्कृष्ट भाषण
करीन अशी माझी उत्कट आंतरिक भावना
नसेल, तर माझें भाषण चांगलें तर होणार
नाहीच, पण माझी इच्छा जितकी अधिक

प्रबळ असेल, तितके माझें भाषण अधिक
वाईट होईल. इच्छाशक्ति आणि
भावना —म्हणजे 'बुइल' आणि
'इमेजिनेशन'—यांचा संघर्ष असेल तर
त्यांत अखेर भावनाच विजयी होते हा
निरपवाद सिद्धान्त आहे.

वरचा परिच्छद, मला वाटतें, फारच
विद्वत्तापूर्ण झाला आहे! त्यामुळे माझा
आशय वाचकांना नीट कळला नसेल!
यासाठीं दोन उदाहरणे देतों.

ज्या वाचकांना सायकलवर बसतां येत
असेल त्यांना आपला प्रारंभीचा अनुभव
आठवत असेल. मार्गे कोणी हात न देतां
स्वतःच्या बळावर तुम्हीं सायकल नुकतीच
चालवूं लागलां होतां. एकदां रस्त्यावरून
डळमळ डळमळ करीत तुम्हीं सायकलीनें
निघाला होतां. रस्त्यावर चिटपांखरूं नव्हतें.
पण—अरे नशिबा! रस्त्यावर समोरच केवढा
दगड होता हा! तसा कांहीं मधोमध
नव्हता तो दगड; होता रस्त्याच्या
कडेलाच. पण तो दिसल्याबरोबर 'तो
ठाळून पुढे गेले पाहिजे' असें भयभीत-
पणे तुम्हीं म्हणालां होतां आणि—आणि
काय! तुम्हीं सरळ त्या दगडावर जाऊन
आदललां होतां!

पण सगळ्याच वाचकांना सायकलवर
बसतां येत नसेल. दुसरें उदाहरण देतों.
ही बघा इथे जमिनीवर दीड फूट रुंद
आणि साठ फूट लांब फळी आहे. या
फळीवरून धिमेपणानें सरळ चालत जा
पाहूं. जमिनीवर पाय न टेकतां फळीवरून
चालत गेले पाहिजे, अरे वा! अगदीं
दोरीसूत स्थिर पावलांनीं गेलांत कीं
तुम्हीं!

ठीक ! आतां ही फळी जमिनीवरून उचलली आहे. या दोन सहा सहा मजली उंच इमारती रस्त्याच्या दोहोंकडांना समोरासमोर आहेत. या इमारतीच्या गच्छ्यांना जोडून ही फळी टाकली आहे. आतां हें साठ फूट अंतर मध्यांसारखें चालून जा पाहू. जमिनीपासून सुमारे ८०-९० फुटांच्या उंचीवर दोन गच्छ्यांना जोडून ही दीडफूट रुंदीची फळी आहे. बाजूला कठडे वगैरे कांहीं नाहीत. चला, फळीवरून चालत निघा. दोन पावले चालून जरा खालीं पहा-मोटारगाड्या, माणसें हीं कशी वरून मुंग्यांसारखीं दिसतात, नाही ? अरे हें काय ? तुमचे पाय लटपटायला लागले; वरून खालीं पहातांना तुमच्या डोक्यांपुढे अंधेरी आली आणि पडलांतच कीं तुम्हीं कोसळून खालीं.

फळी एकच. पण जमिनीवर असली म्हणजे जिच्यावरून जातांना कणमात्र भय वाटत नाहीं, तीच अधांतरीं असली म्हणजे मात्र फारच अरुंद आणि भयप्रद कां वाटते नि तिच्यावरून चालतांना माणूस कां पडतो ?

याचें कारण असें की फळी जमिनीवर असते तेव्हां इच्छा आणि भावना या परस्परपूरक असतात; फळीवरून पलीकडे जाण्याची इच्छा असते आणि ‘जाऊं शकूं’ अशी भावना असते. या दोहोंत विरोध नसतो, संघर्ष नसतो म्हणून जमिनीवरच्या फळीवरून आपण सहज चालून जाऊं शकतो. पण अधांतरीं असलेल्या फळीवरून जाण्याची इच्छा असली तरी ‘जातां येईल’ ही भावना नसते. ‘गेलेच पाहिजे’ या इच्छेचा आकांत आधिक असला तरी ‘कसे जाणार ?’ या

भयाची भावना प्रबळ असते. या दोहोंच्या संघर्षात भावना विजयी होते आणि इच्छा विफल ठरते.

निश्चयांच्या बाबतीतहि असेंच घडते

आपल्या निश्चयाच्या बाबतीत असेंच घडते. ‘आपण चहा सोडावा’ ही आपली इच्छा असते. दांत करकचावून ‘सुट-णारच मी चहा’ असें आपण मोठ्या निधारानें म्हणतो, त्याचवेळी ‘कसा सोडणार चहा माझा ?’ ही भावना तितकीच प्रबळ होते. आणि ही भावनाच शेवटी इच्छेवर मात करते.

इथें एक प्रश्न असा उपस्थित होतो की, इच्छा ही माझीच व भावना हीहि माझीच. मग या दोहोंत संघर्ष कां ? जशी माझी इच्छा, तशीच माझी भावना असें कां असूं नये ? याचें कारण एवढेंच कीं, अमुक अमुक झालें म्हणजे अमुक अमुक होईल अशी ‘सूचना’ आपण आपल्या मनाला देऊन तशी भावना बनविलेली असते.

वरचें फळीचें उदाहरण परत आठवा. अधांतरीं असलेल्या अरुंद फळीवरून चालतांना मी पडण्याचें वास्तविक कारण काय आहे ? वास्तविक कांहीच कारण नाहीं. परंतु ‘इतक्या उंचावरून मी अरुंद फळीवरून चालतांना खालीं पडणारच’ ही भावना आपण आपल्या मनांत पक्की करून ठेवलेली असते, म्हणून आपण पडतो.

आपल्या निश्चयाच्या बाबतीत काय घडते तें आतां तुमच्या लक्षांत येईल. चहा आपल्याला आवडतो. ही आवडीची वस्त सोडावी अशी आपली ‘इच्छा’

असते. पण 'मला चहा नको' ही भावना आपण निर्माण केलेली नसते. आदले दिवशीं आपण अधिक चहा पितों याचा सिरा अर्थ असा की, आपण चहाला जणू म्हणत असतों, 'बाबा ! उद्यां तू मला सोडून जाणार ना ? नको रे जाऊ ! किती आवडतोस तू मला !' आपण चहा सोडायला शुभ दिवस पाहात असतों याचा अर्थच असा की, 'चहा मला अति प्रिय आहे—मी तो सोडणे हें खरोखरी किती कष्टाचें आहे ! अति दुःखाचें आहे हें ! पण या शुभदिवसाची लाज ठेवून तरी मी तो सोडणे अवश्य आहे ' असें तुम्ही वस्तुतः म्हणत असतां. पण या शुभ दिवसाची तुम्हांला वाटणारी पत्राज जितक्या किंमतीची तितकाच तुमचा निश्चय टिकण्याची शक्यता. 'प्रिय वस्तु सोडावी' या इच्छेपेक्षां 'प्रिय वस्तु राखावी' ही भावनाच अखेर विजयी होणे हें अगदी स्वभाविक आहे.

आपले निश्चय कां फसतात, याची कारणमीमांसा ही अशी आहे. निश्चयाबरोबर किंवा निर्धाराबरोबर शक्यतेची भावनाहि प्रबल असेल तरच निश्चय टिकतील. ही भावना निर्माण करणे शक्य आहे का ? की ही भावना आपल्या आंवाक्याबाहेर आहे ? आपल्याला इष्ट वा योग्य त्या भावना निर्माण करतां येतात. विशिष्ट पद्धतीनें विशिष्ट 'सूचना' आपल्या मनाला देऊन आपल्याला हव्या त्या भावना आपण चित्तांत रुजवून निश्चयपालनच नव्हे तर रोगनिवारणहि करूं शकतों असें सूचना-पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांचे म्हणणे आहे.

ही सूचना पद्धति काय आहे ? त्या पद्धतीची थोडक्यांत येथें माहिती देतों.

संज्ञाशील मन व संज्ञातीत मन

'मी माझ्या मनानें एखादी गोष्ट ठरविली आणि ती आचरणांत आणली,' असें जेव्हां आपण म्हणतो, तेव्हां ज्या मनाची आपल्याला जाणीव असते, त्या मनाच्या प्रेरणेने आपण कृति केली असें आपल्याला म्हणायचे असते. ही समजूत चुकीची आहे असें मानसविश म्हणूं लागले आहेत. आपल्या मनाचे दोन भाग आहेत असें मानसविशांना आढळून आलें आहे. आपल्याला ज्याची जाणीव असते त्या 'संज्ञाशील' मनाच्या पलीकडे 'संज्ञातीत' असा मनाचा फार मोठा भाग असतो असा मानसविशांनी अनुभवानें निष्कर्ष काढला आहे. त्यांच्या या मताचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी एक उदाहरण देतों.

मोहनिद्रित माणसाचे उदाहरण

प्रसिद्ध मानसविश वुइल्यम मॅकडुगल यानें एकदां एका माणसाला मोहनिद्रा आणली. माणसाला हिंनॉटाइझू केल्यानंतर अथवा मोहनिद्रा आणल्यानंतर त्याचे इतर बाह्य जगाचे भान जातें; पण ज्यानें मोहनिद्रेची प्रेरणा दिली असेल त्या प्रेरकापुरतें त्याचे मन जागृत असतें. तो प्रेरक त्याला ज्या सूचना करील त्या तो विनतकार आणि निर्विवाद मानतो. मॅकडुगलनें त्या माणसाला मोहनिद्रा आणल्यानंतर त्याला सांगितले, 'आज दिवसाचे काम आटोपल्यानंतर, आम्ही दुसरे दोघे खोलींत आहोत तोंवर तूं खोलीबाहेर जाऊ नकोस.'

त्यानंतर मॅकडुगलनें त्याला मोहनिद्रेतून मुक्त केलें. संध्याकाळीं काम संपूर्ण निघून

जाण्याची वेळ आली तेव्हां हा माणूसु खुर्चीवर बसूनच राहिला. मँकडुगलने त्याला म्हटले, “तूं आतां जाऊं शकतोस. काम झाले आहे आपले.”

त्या माणसानें जायचे नाकारले. तो म्हणाला, ‘मी मागाहून जाईन.’ मँकडुगलने व तिथें हजर असलेल्या दुसऱ्या एकानें मिळून त्या माणसाचे खांदे पकडले आणि ते त्याला खोलीतून ढकलून लागले. त्यानें आपली सगळी शक्ति एकवटून त्यांना स्वतःला ढकलून दिले नाहीं! इतर दोघे निघून गेल्यानंतरच त्यानें त्या खोलीबाहेर पाऊल टाकले!

संज्ञातीत मनाचे अधिराज्य

निश्चयांच्या विवेचनापासून तो मोहनिद्रेत मिळणाऱ्या सूचनांच्या विवेचनापर्यंत आपण फारच मोठे विषयांतर केले आहे असें वाचकांना वाटण्याचा संभव आहे. पण या दोहोंचा परस्पर संबंध अत्यंत निकट आहे.

तो असा—

माणूसु मोहनिद्रेत असतांना त्याला बाह्य जगाची संवेदना राहिलेली नसते. त्याचे संज्ञाशील मन हें जागृत नसतें. मग प्रेरकानें दिलेल्या सूचना तो कसा ग्रहण करतो? या सूचना कोणतें मन ऐकत असतें? त्याचे संज्ञातीत मन त्या सूचना ग्रहण करतें. नंतर मोहनिद्रेतून तो जागा होतो. आतां त्यांचे संज्ञाशील मन जागृत झालेले असतें. आपण मोहनिद्रित असतां प्रेरकानें आपल्याला काय सांगितले हें तो साफ विसरून गेलेला असतो. त्याला खोदून खोदून आठवण करायला सांगितले

तरी मोहनिद्रेत असतांना आपल्याला कोणत्या सूचना दिल्या गेल्या आहेत त्याचे त्याला यत्किंचित् हि स्मरण होत नाहीं.

पण ज्या सूचना त्याला मोहनिद्रेत मिळालेल्या असतात त्या तो बिनचूक पाळतो. वरील उदाहरणांत दिलेली सूचना त्या माणसानें किती धडपड करून पाळली पहा. वस्तुतः तो मोहनिद्रेत असतां मँकडुगलने त्याला सूचना दिली होती. संध्याकाळीं तो पूर्ण जागृत असतां तोच मँकडुगल त्याला पूर्णच्या सूचनेविरुद्ध वागायला सांगत होता. पण तें त्यानें ऐकले नाहीं! मोहनिद्रेत मिळालेल्या सूचनेप्रमाणेच तो वागला.

याचा अर्थ असा की, आपले आचरण हें संज्ञाशील मनाच्या नियंत्रणाखालीं नसून संज्ञातीत मनाच्या नियंत्रणाखालीं असूतें!

समुद्रांत मोठे मोठे बर्फाचे पर्वत असतात, तसें आपले मन आहे. त्या हिमपर्वतांचा समुद्राच्या पृष्ठभागावर दिसणारा भाग अत्यंत थोडा असतो; त्या मानानें समुद्राखालीं असणारा भाग अत्यंत मोठा असतो. आपल्या मनाच्या संज्ञाशील भागाच्या मानानें त्याचा संज्ञातीत भाग हा कितीतरी मोठा असतो व तो भाग हाच आपल्या एकंदर वर्तनाचा व विचाराचा निर्णयक स्वामी असतो. हा मुद्दा खरोखरी खूप विस्तारानें सांगितला पाहिजे इतक्या महत्त्वाचा आहे. पण आजच्या आपल्या विषयापुरतें त्या मुद्दाचे मुख्य सूत्र तेवढे इथें विचारांत घेतले आहे.

सूचना संज्ञातीत मनाला पोंचली पाहिजे

केव्हां केव्हां रात्रीं झोंपतांना तुम्हीं मनाशीं म्हणतां, ‘उद्यां पांच वाजतां आपण उठायचं बरं का !’ आणि आश्र्य असें की खरोखरच बरोबर पांचाच्या टोक्याला तुम्हीं झोंपेंतून जागे होतां. हें नेहमींच घडत नाहीं. का ? कारण उघड आहे. तुमच्या संज्ञातीत मनानें तुमची सूचना जेव्हां ग्रहण केलेली असते तेव्हां तें तुम्हांला पांच वाजतां उठवितै. जेव्हां ही सूचना त्याच्यापर्यंत पोंचत नाहीं तेव्हां अर्थातच पांच वाजून जेले तरी तुम्हीं जागे होत नाहीं.

आपल्या हातून एखादी गोष्ट घडावी असें जर तुम्हांला वाटत असलें तर ती सूचना तुमच्या संज्ञाशील मनालाच केवळ देऊन कांहीं उपयोग नाहीं. तुमच्या संज्ञातीत मनाला ती पोंचली पाहिजे.

हेंच शत्रु निश्चयांना लागू आहे. हाताच्या मुठी वळून, डोळे गरगरां फिरवून, दांत चावून तुम्ही जरी म्हणालांत की, ‘उद्यांपासून मी चहा पिणार नाहीं, सिगारेट ओढणार नाहीं, पहांटे पांच नंतर अंथरुणावर लोळत पडणार नाहीं, किमान दोन तास अभ्यास केल्याविना राहणार नाही—’ तरी त्याचा कांहींहि उपयोग नाहीं. तुमच्या या सर्व सूचना तुमच्या संज्ञातीत मनापर्यंत पोंचल्या पाहिजेत, त्याला कळल्या, पटल्या पाहिजेत, तरच तुमच्या संवर्योत बदल घडेल. तोंवर नुसते आकांताचे निश्चय उच्चारणे हें खरोखरी सोमेश्वरीं आग आगली असतां रामेश्वरीं तांतडीनं बंब घेऊन जाण्याइतके हास्यासपद आहे !

निश्चय टिकविण्यासाठीं मग काय केले पाहिजे ? आपल्या संज्ञातीत मनाला या निश्चयांची सूचना पोंचेलसें केले पाहिजे. हे करतां येण्याचें कांहीं विशिष्ट नियमबद्ध तंत्र आहे का ? की केवळ योगायोगानें सूचना संज्ञातीत मनाला पोंचतील तेव्हां निश्चय टिकतील आणि पोंचणार नाहींत तेव्हां निश्चय फसतील असें आहे ?

असें नियमबद्ध तंत्र आपल्या इकडील योग्यांनी आणि पश्चिमेंत नेंसी येथील सूचनापद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी बसविलेले आहे.

मोहनिद्रेत प्रेरक हा मोहनिद्रित माणसाच्या संज्ञातीत मनाशीं संबंध राखूं शकतो. मोहनिद्रेत संज्ञाशील मन कार्यरहित झालेले असते आणि संज्ञातीत मनाला जागृति आलेली असते.

आपल्याला दुसऱ्यानें मोहनिद्रा-आणल्याल्येरीजहि ही मनाची स्थिति जर आपण उत्पन्न करूं शकलों, तर त्यावेळीं आपण अपल्या मनाला दिलेल्या सूचना पाळल्या जातील.

ही मनाची स्थिति कशी निर्माण करतां येईल ?

हा पहिला अभ्यास

रात्रीच्या शांत वेळीं तुम्ही अंथरुणावर पडलां आहांत. इतर स्तब्धता असल्या मुळे घड्याळाचा टिक-टिक, टिक-टिक हा आवाज तुमच्या कानावर येतो आहे. तुम्ही त्या आवाजाशीं मन एकाकार करा. आपले सर्वांग अंथरुणावर अगदीं सैल टाकून, शरीराच्या कोणत्याहि भागाला ताण नाहीं अशी खात्री करून घेऊन मग स्वस्थपणे घड्याळाच्या त्या

आवाजावर मन एकाग्र करा. हें एकदम साधणार नाहीं. घड्याळाची टिक्टिक ऐकतांना आपले मन केव्हां काशीरामे-श्वराच्या यात्रेला निघालें, आणि घड्याळाची टिक-टिक आपल्याला केव्हां ऐकायला येईनाशी झाली हें तुमच्या लक्षांतहि येणार नाही. पण संवयीने घड्याळाच्या आवाजावर मन एकाग्र करणे साधेल. असें एकाग्र मन त्या आवाजाच्या पुनरावृत्तीला जणू कंटाळून त्या आवाजापासून मावारीं मुरळून येते. पण दुसरा कोणता विचार मनांत शिरलेला असतो असेहि मात्र नाहीं. कोणत्याच विशिष्ट विचाराने मन व्यापलेले नसून तें थोडा वेळ जणू निष्पंद बनते या शून्य अवस्थेत जी सूचना मनाला मिळेल ती कार्यकारी होते.

या विवेचनाने मनाची कोणती अवस्था नेमकी अभिप्रेत आहे हें कदाचित् वाच-कांच्या लक्षांत आले नसेल. त्यासाठीं त्यांच्या नेहमींच्या अनुभवाचे असें एक उदाहरण सांगतो:—

एखाद्या वेळी अपरिचित अशा जागी झोपण्याचा प्रसंग आल्यानंतर सकाळी जागें होतांना कोणता अनुभव आला तो वाचकांना स्मरतो काय? तुम्ही डोळे उघडलेत. परंतु नेहमींच्या वस्तु सभोवार न दिसल्यामुळे आपण कुठे आहोत हें तुम्हांला नेमके आठवले नाहीं. भिंवया आकुंचित करून तुम्ही थोडा विचार केलात आणि मग हळुंहळूं एकेक गोष्ट तुम्हांला आठवली, व आपण अमव्या जागी झोपले होतो याचें तुम्हांला स्मरण झाले.

झोपेतून उठतांक्षणीच आणि झोपेची झोपड डोळ्यावर येते तेव्हां, अशा दोन

वेळीं आपले मन धड जागृत नाहीं, धड निद्रित नाहीं अशा स्थिरीत असते. या स्थिरीत मनाला ज्या सूचना द्याव्या त्या कार्यकारी होतात असा अनुभव आहे.

या सूचना देतांना कांहीं पथ्ये कटाक्षाने पाळावीं लागतात.

समजा, आपला धूम्रपानाची सवय तुम्हांला मोळून काढायची आहे. तर मग वर सांगितल्याप्रमाणे आपल्या मनाची मोहनिद्रासदृश अवस्था आणून तुम्ही सिगारेट सोडण्याची सूचना आपल्या मनाला द्या. पण त्यावेळी शब्द कोणते वापराल? ‘उद्यांपासून मी सिगारेट सोडली’ किंवा ‘यापुढे मी एकहि सिगारेट ओढणार नाहीं.’ अशी सूचना द्याल तर पस्तावाल. जी सूचना द्यायची ती देतांना तिच्या सत्यतेबद्दल यक्किचित् शंका तुमच्या मनांत उत्पन्न होतां कामा नये. ‘मी यापुढे एकहि सिगारेट ओढणार नाहीं’ असें म्हणतां म्हणतां ‘पण हे होईल का माझ्या हातून?’ ही सभय शंका जर का तुमच्या मनांत उद्भवली-आणि ती उद्भवेलच-तर मागच्या भागांत वर्णिल्याप्रमाणे ‘प्रतिनिवृत्त प्रयत्नाच्या कायद्यानुसार’ तुमचे धूम्रपानाचे व्यसन अधिक वाढेल. माशी कोळ्याच्या जाळ्यांत जितकी धडपडते तितकी ती त्या जाळ्यांत अधिकाधिक गुरफटते, तशी तुमची अवस्था होईल.

सध्यां आपल्या निश्चयांच्या बाबतीत हेच होत असते.

मग सूचना कशी द्यायची? धूम्रपाना-बद्दलची सूचना अशी असावी—‘यापुढ मला धूम्रपानाचा उबग उत्पन्न होईल.’